

Van ontwerpvrraag naar tuinaanleg

Twentse tuinen en parken ontworpen door landschapsarchitect
Petrus Hermannus (Pieter) Watzes tussen 1890 en 1940

Niek Oosterbaan

rijksuniversiteit
groningen

Afbeelding omslag: Foto van Pieter Wattez aan het einde van zijn carrière. Bron: Speciale Collectie, Wageningen Universiteit.

Masterscriptie Landschapsgeschiedenis

Niek Oosterbaan

S3626342

Kunst- en Cultuurwetenschappen, Faculteit der Letteren

Rijksuniversiteit Groningen

Begeleider: Drs. Anne Wolff

Universitair docent (Rijksuniversiteit Groningen)

Tweede lezer: Drs. Willemieke Ottens

Universitair docent (Rijksuniversiteit Groningen)

Voorwoord

Een aantal personen die mij hebben geholpen tijdens het onderzoekstraject wil ik via deze weg bedanken. In de eerste plaats mijn vriendin, vrienden en familie die me hebben gesteund. Zij hebben eraan bijgedragen dat ik van begin tot einde plezier heb beleefd aan mijn onderzoek.

Voor de inkadering van mijn onderzoek, het sparren over het onderwerp en de aanlevering van belangrijke vondsten wil ik eerste plaats bedanken mijn collega Martijn Horst van Landschap Overijssel. Zowel Mans Schepers als Theo Spek wil ik bedanken voor het meedenken tijdens de eerste fase van mijn scriptietraject en de inkadering van mijn onderzoek. Vervolgens wil ik mijn enthousiast begeleider Anne Wolff bedanken voor het uitgebreide commentaar op tussentijds ingeleverde stukken, het meedenken en de tips voor mijn bezoek aan Kassel. Qua materiaal is het Archief Twentse Textielfamilies belangrijk geweest, waar dankzij een goede ordening een schat aan informatie te vinden is. Bedankt voor de gastvrijheid en/of de hulp bij het zoeken: Ben van Sark, Olaf Visscher, Derk Jordaan, Leo Schoolkate en Michiel Tattersall. Hetzelfde geldt voor de Speciale Collectie aan de Wageningen Universiteit, waar ik Anneke Groen en Anita Dijkstra wil bedanken voor de hartelijke ontvangst en de aangeleverde stukken. Mijn bezoek aan landgoed De Bleeck heb ik als zeer prettig ervaren dankzij René Lammers, Carine Lammers en Jan ten Herder. Bedankt voor het toegezonden materiaal en succes met de resterende werkzaamheden aan de tuin. In bijzonder

wil ik ook bedanken de heer W.J.P. van Notten die mij met enthousiasme heeft ontvangen bij het Huis te Maarn. Daarbij wil ik Pauline Insinger bedanken voor het in contact brengen. Van landgoed Twickel wil ik bedanken Rob Bloemendal, die de tijd heeft genomen om mij te ontvangen in het huisarchief en heeft meegedacht en meegezocht naar stukken. Tuinhistorisch Genootschap Cascade wil ik bedanken voor de gelegenheid om mijn onderzoek te pitchen tijdens de Ronde Tafel Conferentie op 9 april 2022. Hetzelfde geldt voor alle personen die mij na afloop hebben voorzien van informatie, of later via de mail. Bij Het Oversticht wil ik Anneke Coops en collega's bedanken die me enthousiast hebben ontvangen en geholpen met zoeken naar stukken. Lucia Albers en Michiel Vedder wil ik bedanken voor het meedenken wat betreft mijn bronnen en methoden en de uitnodiging voor de Ronde Tafel Conferentie van Cascade. Elyze Storms-Smeets wil ik ook bedanken voor het meedenken met mijn bronnen en methoden.

> Deze masterscriptie wordt vervolgd. Vanaf 2023 wordt in samenwerking met Martijn Horst gewerkt aan een boek over de familie Watterz. Ik wil eigenaren en/of beheerders van buitenplaatsen met tuinen van Dirk Watterz of Pieter Watterz vriendelijk verzoeken om nog eens te speuren naar tekeningen, foto's of ander materiaal wat betreft de aanleg van de tuin. Veel materiaal is nog altijd niet boven water. Toezenden kan via: niek.oosterbaan@landschapoverijssel.nl

Inhoudsopgave

Voorwoord	3	3.2. Vroege ontwerpen van Pieter Watzetz.....	40
Inhoudsopgave	4	3.3. Een breder oeuvre.....	43
1. Inleiding.....	6	3.4. Stijlen en vormovereenkomsten.....	49
1.1. Aanleiding.....	6	3.5. Overzicht van werken	54
1.2. Stand van onderzoek.....	10	3.6. Conclusie	57
1.3. Probleemstelling.....	13	4. Het ontwerpproces.....	58
1.4. Theoretisch kader	16	4.1. Analyse ontwerpen	58
1.5. Conceptmodel	20	4.2. Invloeden	72
1.6. Onderzoeksopzet.....	14	4.3. Conclusie	75
1.7. Onderzoeksgebied.....	21	5. De uitvoering	76
2. Vorming van gedachtegoed	23	5.1. Casestudie: Teesink (1898-1900).....	76
2.1. Wonen.....	23	5.2. Casestudie: De Bleeck (1914-1918).....	85
2.2. Studie	25	5.3. Conclusie	95
2.3. Reizen.....	27	6. Conclusie en discussie.....	96
2.4. Verenigingen en netwerken	28	Conclusie	96
2.5. Samenwerkingen	36	Discussie.....	97
2.6. Conclusie.....	37	Bronnenoverzicht.....	98
3. Tuinen en parken in Twente	39	Literatuur	98
3.1. Het begin door Dirk Watzetz.....	39		

Archiefstukken.....	101
Personen	103
Kaarten en luchtfoto's.....	104
Kranten en tijdschriften	104
Websites.....	106
Figuren.....	107
Bijlagen.....	114

Bijlage I. Lijst van bekende werken van Dirk Watez	114
Bijlage II. Lijst van bekende werken van Pieter Watez	116
Bijlage III. Hoogtekaart Teesink.....	120

1. Inleiding

Dirk Watzte (1833-1906) en zoon Petrus Hermannus (Pieter) Watzte (1871-1953) worden gezien als belangrijke landschapsarchitecten in de periode 1860-1940. Deze studie verschaft inzicht in de kenmerken van de ontwerpen van Pieter Watzte en zijn ontwerpproces bij de aanleg van tuinen op Twentse buitenplaatsen. In dit hoofdstuk wordt de aanleiding tot het onderzoek toegelicht, gevolgd door de stand van onderzoek, theoretisch kader, probleemstelling, onderzoeksopzet, de ontwikkeling van een nieuw 'model van invloeden op de ontwerpstyl' en de gebruikte bronnen en methoden.

1.1. Aanleiding

In Overijssel is het oppervlakte aan landgoederen met bijna tien procent hoog vergeleken met de meeste andere provincies. Van de zeven Overijsselse landgoederenclusters liggen er drie in Twente.¹ Het merendeel van de landgoederen is nog altijd in particuliere handen, waarvan een groot deel van de eigenaren is verenigd in het Overijssel Particulier Grondbezit (OPG). Het overige deel is in handen van terrein- en landschapsorganisaties, met als belangrijkste beheerders Landschap Overijssel, Natuurmonumenten en Staatsbosbeheer.²

De landgoederen en hun eigenaren spelen een belangrijke rol in de geschiedenis en vorming van het landschap. Met name de buitenplaatsen die in de negentiende eeuw worden aangelegd door de Twentse fabrikanten komen in dit onderzoek aan de orde. Het belang van landgoederen draait enerzijds om de instandhouding van waarden van individuele landgoederen en anderzijds dragen zij bij aan cultuurhistorische, ecologische, maatschappelijke en economische doelstellingen van overheden.³

Natuurwaarde

De meeste Twentse buitenplaatsen liggen op de hogere zandgronden en stuwwallen.⁴ Deze gebieden zijn extra kwetsbaar voor perioden met extreme droogte, die door klimaatverandering vaker voorkomen. Een laag grondwaterpeil is een bedreiging voor de eeuwenoude groene structuren van tuinen.⁵ Veel van de bomen zijn door ouderdom al in slechte staat en vallen daardoor om (figuur 1). Langdurige perioden van droogte zoals in 2018, 2019 en 2020 hebben uitval van bomen versneld. Hier komt bij dat boomziekten en parasieten als de letterzetter meer een kans krijgen.⁶ Op sommige landgoederen heeft vermessing een effect op natuurwaarden, zoals speelt rond Oldenzaal.⁷ Over het algemeen is het niet goed gesteld met de

¹ De Kleuver, 2012, p. 6 en 18.

² De Kleuver, 2012, p. 8.

³ De Kleuver, 2012, p. 28-29.

⁴ Storms-Smeets, 2007, p. 9.

⁵ Erfgoeddeal, z.d.

⁶ Horst, 2020, p. 16-17.

⁷ Provincie Overijssel, 2020. [website]

Figuur 1: Omgevallen bomen op voormalige landgoed Teesink. (foto auteur)

biodiversiteit op veel buitenplaatsen en moet er wat veranderen aan ruimtelijke inrichting en/of beheer.⁸

Cultuurhistorische waarde

Aantastingen aan de groenstructuur hebben een negatieve impact op de cultuurhistorische waarde van tuinen en parken. Op sommige Twentse landgoederen is deze waarde in het verleden al aangetast door de verkoop van percelen, impact van nieuwe functies en verstedelijking. Dit is zoals Henri van der Wyck in 1983 al noemde, een reden om het overgebleven

erfgoed extra te koesteren.⁹ De cultuurhistorische waarde van landgoederen staat al enige tijd onder druk omdat traditionele inkomsten uit landbouw en bosbouw zijn afgenomen en eventuele subsidies ontoereikend zijn.¹⁰ Aanstaande maatregelen ten behoeve van de stikstofreductie maken de situatie nog complexer.¹¹ Sommige landgoederen investeren in nieuwe economische dragers zoals zorg, recreatie en toerisme. Provincie Overijssel probeert initiatieven van eigenaren ter exploitatie van hun landgoed te sturen. Voorwaarde vanuit de provincie is dat ontwikkelingen niet te veel ten koste mogen gaan van de maatschappelijke en cultuurhistorische waarde.¹²

Kennis over de ontwerpgeschiedenis

Er liepen en lopen in Twente diverse projecten en onderzoeken naar buitenplaatsen en de families die deze lieten aanleggen.¹³ Voor de instandhouding van natuur- en cultuurwaarden van de Twentse buitenplaatsen is het belangrijk om de kennis over aanleg van de tuinen en de betrokken landschapsarchitecten te vergroten. Dit maakt het mogelijk om herstel aan tuinen, het inpassen van nieuwe functies en beheer zo goed mogelijk uit te voeren. Kennis over de historische elementen, de onderlinge samenhang en de verschillende tijdlagen, kunnen dienen als inspiratie voor ontwerpers bij het opstellen van plannen.¹⁴ Tot slot kan de kennis door eigenaren en beheerders worden gebruikt om mensen te enthousiasmeren.

⁸ Horst, 2020, p. 16-17.

⁹ Van der Wyck en Enklaar-Lagendijk, 1983, p. 17.

¹⁰ Provincie Overijssel, 2013, p. 8.

¹¹ Provincie Overijssel, 2022. [website]

¹² Provincie Overijssel, 2013, p. 8.

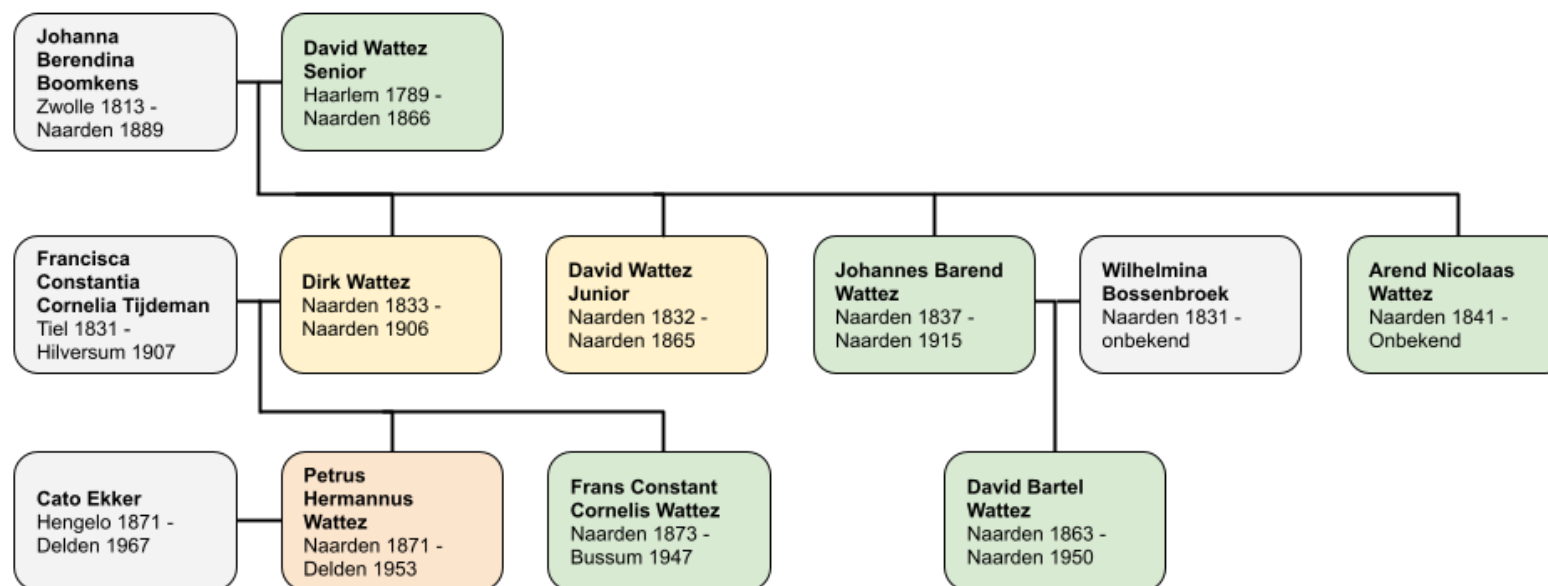
¹³ Diverse onderzoeken naar buitenplaatsen uitgevoerd door o.a. Albers Adviezen, SB4, Rijksdienst voor Monumentenzorg en Landschap Overijssel.

¹⁴ Van Immerseel en Hendrik, 2012, p. 5.

Onderzoek dat tot op heden is uitgevoerd heeft uitgewezen dat voornamelijk drie landschapsarchitecten in Twente actief zijn geweest: Leonard Springer (1855-1940), Dirk Watzte (1833-1906) en Pieter Watzte (1871-1953).¹⁵ Van Pieter Watzte zijn de meeste tuinen bekend, maar een ontwerp-tekening ontbreekt vaak. Toch zijn de afgelopen jaren meer ontwerp-tekeningen van Pieter opgedoken, die in hoofdstuk 3 aan bod komen. Deze geven nieuwe informatie over verschillende tuinen en parken, de typerende kenmerken en achterliggende ideeën van ontwerper.

De familie Watzte

Petrus Hermannus (Pieter) Watzte (1871-1953) is geboren in Naarden en komt zoals figuur 2 laat zien uit een familie van boomkwekers, landmeters en landschapsarchitecten.¹⁶ Zijn opa David Watzte Senior (1789-1866) heeft in 1843 al een boomkwekerij in Naarden.¹⁷ David Watzte Junior (1832-1865) neemt het geleidelijk over vanaf 1857 en krijgt ook een boomkwekerij bij Amersfoort. Hij noemt zich in 1862 voor het eerst landmeter en aanlegger van buitenplaatsen. Tussen 1857 en 1865 brengt David Watzte Junior zijn kwekerscatalogi uit,

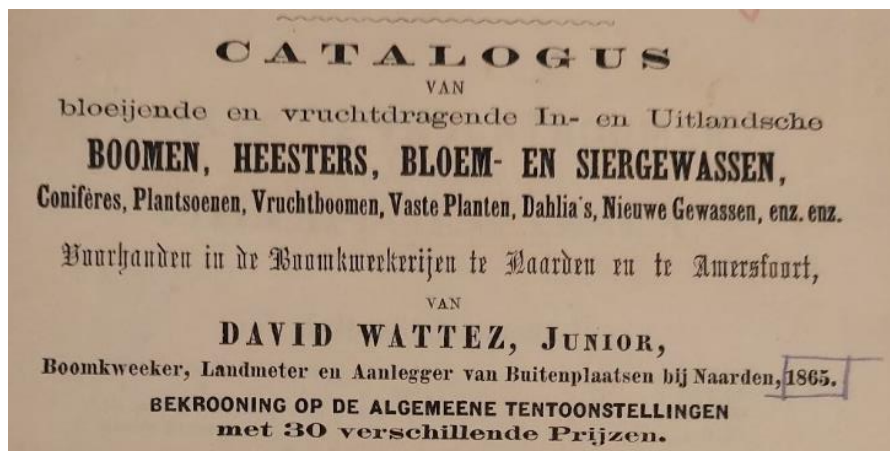

Figuur 2: Een (incomplete) stamboom van de familie Watzte, gebaseerd op gegevens uit aktes en krantenartikelen die staan opgesomd in de verantwoording van de figuur. De kleuren hebben de volgende betekenis; lichtgroen zijn de boomkwekers, geel is zowel boomkweker als tuinontwerper, oranje is tuinontwerper en grijs aangetrouwde familie. (figuur auteur)

¹⁵ Storms-Smeets, 2005, p. 179.

¹⁶ Dit is eerder geconstateerd door Martijn Horst, die de auteur hierop wees.

¹⁷ Opregte Haarlemsche Courant, 2 november 1843, p.3.

Figuur 3: Kwekerscatalogus van David Watzet Junior uit 1865. (SC, Wageningen Universiteit)

waarbij hij zijn gewonnen prijzen en zijn scholing tot landmeter op de voorzijde vermeldt (figuur 3).^{18 19 20} Hij maakt in 1865 een tuinontwerp voor de nationale tentoonstelling op het Paleis voor Volksvlijt in Amsterdam, maar overlijdt hetzelfde jaar op 33-jarige leeftijd.^{21 22} Een jaar later overlijdt ook David Watzet Senior en neemt Johannes Barend Watzet het werk op de kwekerij enige tijd over.²³ Dirk Watzet biedt vanaf 1866 zijn bomen, planten en heesters aan via advertenties.^{24 25} In 1873 hebben Johannes Barend en Dirk eigen kwekerijen aan de Huizerstraatweg in Bussum.²⁶ Arend Nicolaas Watzet is

¹⁸ Landbouw Courant, 1862, 11 december.

¹⁹ Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad, 30 oktober 1857, p. 4.

²⁰ SC, inventarisnummer 1013962476.

²¹ Bijblad voor de Volksvlijt, 1865, 26 mei, p. 1.

²² Noord-Hollands Archief, BS Overlijden, Naarden, overlijdensregister 1865, aktenummer 36.

²³ Opregte Haarlemsche Courant, 1866, 24 mei.

²⁴ Apeldoornse Courant, 10 februari 1872, p. 2.

boomkweker in Amersfoort en Soest.²⁷ Pieters broer Frans Cornelis Watzet heeft sinds 1906 een kwekerij in Bussum en later in Woudenberg.²⁸

Dirk Watzet wordt als eerste familielid bekend als landschapsarchitect. Hij legt vanaf 1864 voor tuinen en parken aan voor Twentse fabrikanten. Zo is hij bekend door zijn aanleg van zowel het Volkspark als Het Stokhorst in Enschede en Het Stroot bij Boekelo. Buiten Overijssel is hij actief geweest in de provincies Gelderland en Noord-Holland. De eerste ontwerpen die hij maakt in Twente zijn toegelicht in paragraaf 3.1 en een totaaloverzicht van zijn werken is opgenomen als bijlage I.

De ontwerpcarrière van Pieter Watzet begint in 1891 met Het Wakkengoor in het Duitse Gronau, tot zijn laatste ontwerp in 1940 voor landgoed De Utrecht in Esbeek.^{29 30} Hij is net als Dirk voornamelijk actief in Twente, maar zou ontwerpen maken verspreid door vrijwel het hele land. In 1910 trouwt hij met Cato Ekker, de dochter van Hendrik Jan Ekker en Anna Wilhelmina Stork. Voor de familie Stork, bekend van de machinefabriek Stork&Co, zou Pieter later diverse ontwerpen maken.³¹ Zijn Twentse oeuvre is toegelicht in paragraaf 3.2. Een totaaloverzicht van de werken is opgenomen als bijlage II.

²⁵ Opregte Haarlemsche Courant, 12 januari 1866, p. 4.

²⁶ De Gooi- en Eemlander, 9 augustus 1873, p. 1.

²⁷ Archief Eemland, Notariële akten, Toegangsnummer 0083, Inventarisnummer 16819

²⁸ SC, inventarisnummer 1013962476.

²⁹ Zijlstra, 1987, p. 33.

³⁰ Oldenburger-Ebbers, 1989, p. 43.

³¹ CO, BS Huwelijk, Inventarisnummer 6880, Aktenummer 7.

1.2. Stand van onderzoek

Deze paragraaf geeft een beknopt overzicht van tot op heden verschenen publicaties over landgoederenonderzoek in Twente, landschapsarchitecten in de periode 1850-1950 en specifiek over Pieter Watzel.

Twentse buitenplaatsen

Over de eigenschappen van de Twentse buitenplaatsen en de betrokken families is relatief veel geschreven. In 1983 komt al een verzamelwerk uit onder de naam *Overijsselse buitenplaatsen* van Henri van der Wyck, inclusief een atlas met kaarten.³² Hierin zijn de fabrikantenfamilies beschreven en de huizen, parken en tuinen die zij stichten. Diverse publicaties van Ben Olde Meierink besteden ook aandacht aan de dit onderwerp.^{33 34 35} Het Oversticht besteedt in 1990 in *Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1940, Gebiedsbeschrijving Twente* aandacht aan de buitenplaatsen, maar ook aan de opkomst van de textielindustrie en de stadsparken die worden aangelegd door de textielabrikanten.³⁶

Heren op het Land uit 2013 beschrijft de geschiedenis van de textielindustrie en gaat dieper in op de families en buitenplaatsen.³⁷ In 2018 verschijnt het boek *Oale Groond*, wat aandacht besteedt aan de geschiedenis van het Twentse

landschap, inclusief een hoofdstuk dat is gewijd aan de fabrikanten en hun buitenplaatsen.³⁸ De opkomst van de textielindustrie en fabrikantenbuitenplaatsen is verder onder andere beschreven door Doreen Flierman.³⁹

Elyze Storms-Smeets schrijft ook uitgebreid over de Twentse buitenplaatsen en eigenaren.^{40 41 42 43} Zij beschrijft de buitenplaatsencultuur in Twente, de betrokken landschapsarchitecten en plaatst fabrikantenfamilies in een breder perspectief, als onderdeel van een nieuwe rijke elite die eind negentiende eeuw in het noordwesten van Europa opkomt.

Landschapsarchitecten

De afgelopen decennia verschijnen diverse overzichtswerken over Nederlandse landschapsarchitecten, waaronder een aantal tijdgenoten van de Watzel'. Zo komt in 2002 de monografie *L.A. Springer. Tuinarchitect Dendroloog 1855-1940* uit, die uitgebreid zijn leven en werken beschrijft.⁴⁴ In 2007 verschijnt in de Bonasreeks *J. D. Zocher jr. (1791-1870), architect en tuinarchitect* van Gerrie Andela, waarin zijn tuin- en inrichtingsprojecten zijn geïnterpreteerd.⁴⁵ In 2011 verschijnt *De nalatenschap van tuinkunstenaar H.F. Hartogh Heys van Zouteveen* van Patricia Debie, waarin zijn leven en werken zijn beschreven. *Met levend materiaal. COPIJN 1763-2013* komt in 2014 uit en vertelt het

³² Van der Wyck, 1983.

³³ Olde Meijerink, 1984.

³⁴ Olde Meijerink, 1985.

³⁵ Olde Meijerink, 1988.

³⁶ Het Oversticht, 1990, p. 73-78.

³⁷ Van Damme, 2013.

³⁸ Van Zuidam, 2018, p. 132-149.

³⁹ Flierman, 2017, p. 19-22.

⁴⁰ Storms-Smeets, 2005.

⁴¹ Storms-Smeets, 2006.

⁴² Storms-Smeets, 2007.

⁴³ Storms-Smeets, 2018.

⁴⁴ Moes et al, 2002.

⁴⁵ Smit en Van Beekum, 2008.

verhaal van de familie met zowel kwekers als ontwerpers.⁴⁶ In 2017 verschijnt *J.T.P. Bijhouwer, grensverleggend landschapsarchitect* en hetzelfde jaar *Mien Ruys, tuinarchitect. Zoeken naar de heldere lijn. De complete biografie*.^{47 48} In 2021 en 2022 zijn respectievelijk de proefschriften *Tuinarchitect Lucas Pieters Roodbaard (1782-1951)* en *de landschapsstijl* van Rita Radetzky en *Het handschrift van L.P. Roodbaard* van Els van der Laan-Meijer geschreven.^{49 50} Radetzky richt zich voornamelijk op het leven, de werken en de werkwijze van Roodbaard en zou graag zien dat de werkwijze van meer landschapsarchitecten wordt uitgezocht, zodat vergelijkingen kunnen worden gemaakt.⁵¹ Van der Laan richt zich op de ontwerpstyl van Roodbaard en ontrafelt deze door een analyse van de ontwerpen.

Pieter Watz

Er verschijnen vanaf de jaren tachtig publicaties waarin met name de spreiding van Pieters tuinen wordt besproken, maar soms ook in grote lijnen de stijlkenmerken. In 1985 is het tot dan toe bekende oeuvre van vader en zoon door Carla Oldenburger-Ebbers beschreven in tijdschrift *Groen* en in 1987 door Bonica Zijlstra in *Nederlandse Tuinarchitectuur 1850-1940*.^{52 53} In 1991 is in een artikel van J.W. Van Beusekom in *Tuinjournaal* een

opsomming gemaakt van Twentse buitenplaatsen en parken waaronder enkele werken van de Watz.⁵⁴ In 1995 komt ook de *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Noord: Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland* uit waarin werken van Pieter aan bod komen.⁵⁵ In hetzelfde jaar worden enkele ontwerpen van zowel Dirk als Pieter nader uitgelicht in *Jonge monumenten in Overijssel: parken en buitenplaatsen* door Eric Blok, in opdracht van Het Oversticht.⁵⁶ In *Monumenten in Nederland, Overijssel*, gemaakt door de Rijksdienst voor Monumentenzorg in 1998, worden eveneens een aantal parken en tuinen genoemd.⁵⁷ Hetzelfde geldt voor de overzichtswerken *Overijsselse Buitenplaatsen, Bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland* en de *Nationale gids historische buitenplaatsen*.^{58 59 60} In het in 2013 verschenen boek *Heren op het Land* van Mascha van Damme wordt in een hoofdstuk van Anneke Coops een aantal Twentse werken van Dirk en Pieter behandeld.⁶¹ Dit geldt ook voor *Oale Groond* uit 2018, waarin een aantal tuinen zijn te zien als onderdeel van de Twentse landschapsgeschiedenis.⁶² Veel van

⁴⁶ Kamphuis en Backer, 2014.

⁴⁷ Andela, 2017.

⁴⁸ Den Dulk, 2017.

⁴⁹ Radetzky, 2021.

⁵⁰ Van der Laan, 2022.

⁵¹ Mondelinge mededeling van Rita Radetzky op 9 april 2022.

⁵² Oldenburger-Ebbers, 1985, p. 19-25.

⁵³ Zijlstra, 1987, p. 32-43.

⁵⁴ Van Beusekom, 1991, p. 24-33.

⁵⁵ Oldenburger-Ebbers en Backer en Blok, 1995.

⁵⁶ Blok, 1995. p. 17-88.

⁵⁷ Stenvert et al., 1998.

⁵⁸ Van der Wyck en Enklaar- Lagendijk, 1983.

⁵⁹ Oldenburger-Ebbers, 1989.

⁶⁰ Dessing en Holwerda, 2012.

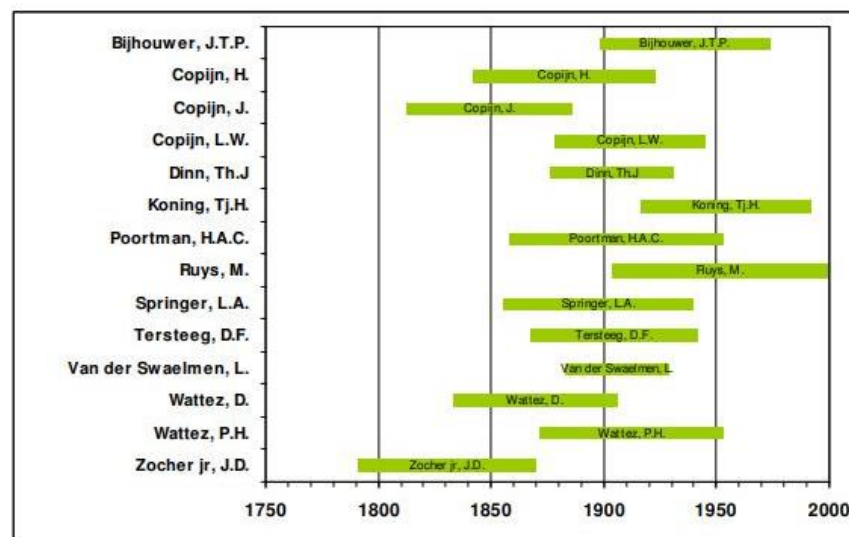
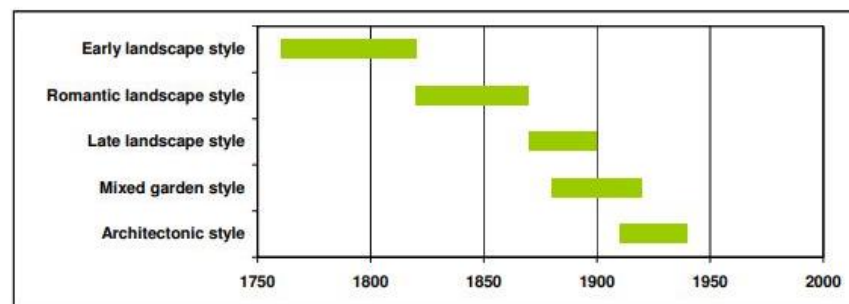
⁶¹ Coops et al., 2013.

⁶² Van Zuidam, 2018.

deze publicaties stammen uit de jaren 80 à 90 en zijn dus wat gedateerd.

Informatie over Dirk en Pieter en hun werk blijft in de bovenstaande boeken en tijdschriften beperkt tot enkele paragrafen. Over de stijlkenmerken van de ontwerpen is wat meer geschreven. Zo is in 2005 door Elyze Storms-Smeets een vergelijkend onderzoek gedaan tussen landgoederen in Utrecht en Twente. Hierin worden zoals figuur 4 laat zien de meest invloedrijke tuinarchitecten in Nederland tussen 1800-1950 behandeld, waaronder ook de ontwerpstijlen van Dirk en Pieter.⁶³ In 2018 komt het boek *De Cloese, havezathe aan de Berkel* uit, waarin een paragraaf is gewijd aan Dirk Watzet. De schrijvers hebben voor het stuk contact gezocht met nazaten van de familie om het persoonlijke archief van Dirk Watzet te achterhalen. Dit persoonlijke archief lag mogelijk bij Constant Watzet, wiens huis tijdens de Tweede Wereldoorlog in de vuurlinie van de Grebbeberg lag en daardoor is verwoest.⁶⁴ Het persoonlijke archief van Pieter Watzet is waarschijnlijk (deels) verloren gegaan bij een zolderopruiming van nazaten.⁶⁵

In opdracht van de Provincie Overijssel is in 2011 de spreiding aan landgoederen in de provincie geïnventariseerd door Lucia Albers en Adriaan Haartsen.⁶⁶ Hierin zijn ook gegevens over de tuinen en de ontwerper(s) opgenomen. P.H. Watzet is als

Figuur 4: Overzicht van de belangrijkste Nederlandse tuinontwerpers tussen 1800-1950 en de gehanteerde tuinstijlen. (Storms-Smeets, 2005)

⁶³ Storms-Smeets, 2005.

⁶⁴ Ter Braak et al, 2018, p. 142-148.

⁶⁵ Speciale Collectie, Documentatiemap Watzet.

⁶⁶ Albers en Haartsen, 2011, p. 12-16.

ontwerper bij vierentwintig keer vermeld. Van de buitenplaatsen met RCE- en NSW-status zijn ook GIS-inventarisaties beschikbaar. Hiernaast is een inventarisatie van landgoederen gemaakt door de vereniging Overijssels Particulier Grondbezet, die toegankelijk is via de website Landgoederen in Overijssel.⁶⁷

Kennislacune

De publicaties over Pieter Watez richten zich op de spreiding van zijn werken, de ontwerpstyl en soms een stukje over zijn leven. Over Pieters contacten en de netwerken waarbinnen hij een rol heeft gespeeld is nog weinig gepubliceerd. Er is weinig bekend over hoe hij te werk gaat bij het maken van zijn ontwerpen, zijn rol tijdens de aanleg van tuinen en wat bepalend is geweest voor zijn ontwerpstyl. Tot voor kort waren nog weinig tekeningen van Pieter bekend en veel ontwerpen zijn dus nog niet geanalyseerd. Daarom is er nog veel te ontdekken als het gaat om de typerende kenmerken waaraan zijn ontwerpen zijn te herkennen. Afgelopen jaren zijn er meer ontwerpen opgedoken, maar deze zijn vaak nog niet gepubliceerd en/of gebundeld in een actueel overzicht van zijn werken.

1.3. Probleemstelling

Op de meeste Twentse landgoederen die eind negentiende of twintigste eeuw zijn ingericht, is het herinrichtingsvraagstuk aan de orde, of al aan de orde geweest. De beplanting van veel tuinen is in staat van verval, wat de afgelopen decennia is versneld door de problemen die zijn beschreven in paragraaf 1.1. Hierdoor nemen de kosten van onderhoud toe, terwijl de mogelijkheden

tot subsidie voor landgoederen beperkt zijn en inkomsten uit traditionele inkomstenbronnen sterk zijn afgenomen. Dit zorgt er voor dat men op zoek gaat naar nieuwe economische dragers. Om nieuwe functies een plek te geven maken eigenaren en beheerders plannen voor aanpassingen aan de ruimtelijke indeling en voor bebouwing.

Om zo min mogelijk afbreuk te doen aan de cultuurhistorische waarde van de tuinaanleg is het van belang om het oorspronkelijke ontwerp te begrijpen. In veel gevallen, zeker in het geval van Pieter Watez, is de ontwerp-tekening echter niet bewaard gebleven. Het ontrafelen van het gedachtegoed van de ontwerper kan helpen om herstel of aanpassingen aan een tuin uit te voeren in lijn met de ideeën van de ontwerper. Het is een aanvulling op bestaande methoden waarbij een analyse van het ontwerp vaak het uitgangspunt vormt.

Uit eerdere publicaties blijkt dat bij tuinen en parken in Twente de naam van Pieter vaak opduikt als landschapsarchitect. Lang waren er echter weinig ontwerp-tekeningen bekend en door gebrek aan informatie werden werken van Dirk Watez en Pieter Watez door elkaar gehaald. De afgelopen jaren is voor steeds meer locaties aangetoond dat Pieter de ontwerper is en zijn meer ontwerp-tekeningen opgedoken. Pieter heeft verhoudingsgewijs de meeste tuinen in Twente ontworpen en toch is er vergeleken met tijdgenoten weinig over hem gepubliceerd.

⁶⁷ <https://www.landgoedereninoverijssel.nl/ligging-landgoederen.html>

Deze masterscriptie geeft een completer beeld van het gedachtegoed van landschapsarchitect Pieter Watz, de kenmerken van zijn ontwerpen en zijn ontwerpproces. Er is een conceptmodel gebruikt om de factoren te ontrafelen die van invloed zijn op de ontwerpen van Pieter Watz.

De volgende twee hoofdvragen zijn geformuleerd:

Wat zijn de kenmerken van de Twentse tuin-, park- en landschapsontwerpen gemaakt door Pieter Watz in de periode 1870-1940?

Welke factoren zijn tussen 1890-1940 van invloed geweest op de ontwerpstyl van Pieter Watz en hoe past dit in een conceptmodel?

Voor de beantwoording van deze hoofdvragen zijn de onderstaande deelvragen geformuleerd.

Kenmerken van de werken

1a – Hoe ziet de spreiding van de werken van Pieter Watz in Twente eruit?

1b – Wie waren de opdrachtgevers voor de tuin- en landschapsontwerpen van Pieter Watz?

1c – Wat voor type opdrachten voerde Pieter Watz uit?

1d – Welke ontwerpstylen past Pieter toe en welke vormovereenkomsten zijn te herkennen?

Invloeden op de ontwerpen

2a – Hoe verloopt het ontwerpproces van Pieter Watz?

2b – Wie zijn er betrokken bij het ontwerpproces van Pieter Watz?

2c – In hoeverre is het onderliggende landschap van invloed op de ontwerpen van Pieter Watz?

2d – In hoeverre zijn ervaringen tijdens studie en reizen van invloed geweest op ontwerpen van Pieter Watz?

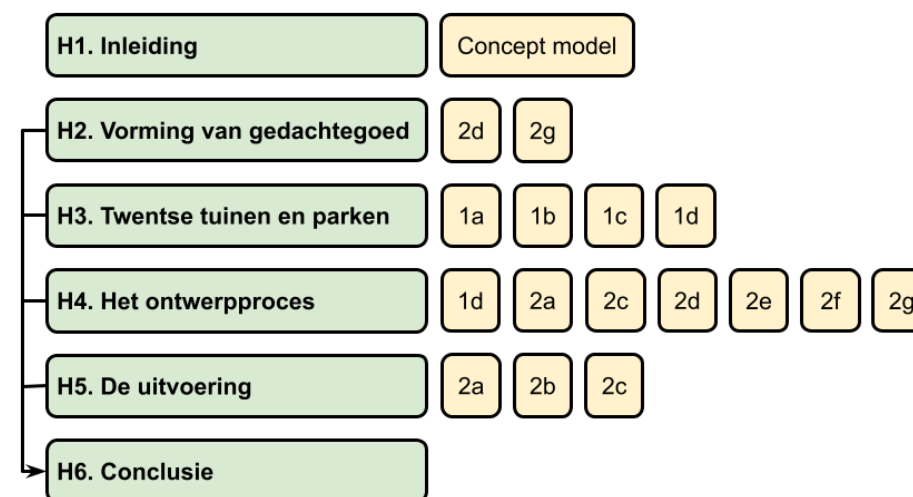
2e – In hoeverre zijn gepubliceerde bronnen van invloed geweest op ontwerpen van Pieter Watz?

2f – In hoeverre zijn praktische factoren (beschikbaarheid van materiaal, tegenslagen) van invloed op ontwerpen van Pieter Watz?

2g – In hoeverre zijn personen en instanties van invloed op ontwerpen van Pieter Watz?

1.4. Onderzoekopzet

Het onderzoekstraject en de tijdens het onderzoek gebruikte bronnen en methoden zijn in deze paragraaf beschreven.

Figuur 5: Schematische weergave van het onderzoekstraject. (figuur auteur)

Onderzoekstraject

Figuur 5 laat op een schematische manier zien hoe de hoofdstukken bijdragen aan de beantwoording van de verschillende deelvragen. Voor het onderzoek zijn de deelvragen 1a tot en met 2g geformuleerd, waarbij onderscheid is gemaakt tussen vragen over de kenmerken van de werken en over de invloeden op de ontwerpen. Een aantal vragen is in meerdere hoofdstukken onderzocht. De uitvoering is in hoofdstuk 5 beschreven aan de hand van twee casestudies.

Brongebruik

Bij het verzamelen van gegevens is gebruik gemaakt van zowel primaire als secundaire bronnen. Tabel 1 geeft een overzicht van de gebruikte bronnen per hoofdstuk, waarbij de primaire bronnen zijn onderstreept.

Er is gebruik gemaakt van drie primaire bronnen, namelijk: archiefmateriaal, raadpleging expert en veldobservatie/ fotografie. Onder de secundaire bronnen vallen: literatuur, historische kaarten, historische luchtfoto's, kranten en tijdschriften, toponiemen, colleges, websites en GIS-gegevens.

Hieronder worden enkele bronnen nader toegelicht:

- Archiefmateriaal: ontwerptekeningen, briefwisselingen, foto's en genealogie
- Kranten en tijdschriften: nieuwsberichten, advertenties en familiale berichten
- GIS-gegevens: landgoederen, fysisch geografische landschap, topografie en reliëf
- Historische kaarten: bonnekaarten periode 1891-1937

- Historische luchtfoto's: periode 1927 tot 1963
- Websites: genealogie, beleid, context

Tabel 1: Gebruikte bronnen per hoofdstuk. (figuur auteur)

Hoofdstuk	Gebruikte bronnen
1. Inleiding	Literatuur
	<u>Archiefmateriaal</u>
	GIS-gegevens
	<u>Raadpleging expert</u>
	College
	Website
2. Vorming van gedachtegoed	<u>Veldobservatie/ fotografie</u>
	Literatuur
	<u>Archiefmateriaal</u>
	Kranten en tijdschriften
3. Tuinen en parken in Twente	<u>Raadpleging expert</u>
	Website
	<u>Archiefmateriaal</u>
	Literatuur
	Kranten en tijdschriften
4. Het ontwerpproces	Historische kaarten
	<u>Archiefmateriaal</u>
	Literatuur (methodiek)
5. De uitvoering	GIS-gegevens
	<u>Archiefmateriaal</u>
	Historische kaarten
	Historische luchtfoto's
	Literatuur
	<u>Veldobservatie/ fotografie</u>
Toponiemen	

Methoden tuinhistorisch onderzoek

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft richtlijnen opgesteld voor de toetsing van de cultuurhistorische waarde van een buitenplaats en maakt hierbij onderscheid tussen een aantal deelwaarden; algemene historische waarden, ensemblewaarden, tuinhistorische waarden en de gebruiksgeschiedenis.⁶⁸ Voor ieder van deze deelwaarden zijn aandachtspunten opgesomd waarop kan worden gelet bij de beoordeling van een buitenplaats. Dit document is gebruikt ter inspiratie bij het beoordelen van de casestudies. Bij dit onderzoek is echter meer de nadruk gelegd op de levenservaringen van de ontwerper.

Van de ontwerpen in dit rapport zijn de aanwezige structurelementen geanalyseerd. Hoe de verschillende structuren in het landschap kunnen worden geanalyseerd en weergegeven is beschreven in het hoofdstuk Landschapsstructuurkaarten van Margreet van Kuijk in het boek *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming*.⁶⁹ De methode is eerder toegepast tijdens het onderzoek van Korneel Aschman naar ontwerpen van parken door de familie Zocher.⁷⁰

Gebruikte afkortingen

Hieronder volgt een korte opsomming van afkortingen die in het rapport worden gebruikt:

- RCE: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- SC: Speciale Collectie van de Wageningen Universiteit.
- WUR: Wageningen Universiteit.

⁶⁸ Van Immerseel en Hendrik, 2012, p. 25-26.

⁶⁹ Van Kuijk, 2014, p. 127-137.

⁷⁰ Aschman, 2017, p. 47-72.

1.5. Theoretisch kader

In deze paragraaf worden onder meer een aantal begrippen toegelicht die een belangrijke rol spelen in de geschiedenis van landgebruik, grondbezit en industrialisatie van Twente in de negentiende eeuw, zoals *gemengd agrarisch systeem*, *huisnijverheid*, *markeverdeling*, *nieuwe rijken* en *buitenplaats*. Hiernaast wordt de aanleg van tuinen op buitenplaatsen behandeld door een toelichting te geven op begrippen als *landschappelijke stijl* en *gemengde stijl* en op het ontstaan van het beroep van *tuin- of landschapsarchitect*.

Landschap en landgebruik

Het Twentse landschap bestaat van nature uit dekzand- en stuwwallandschappen ontstaan gedurende verschillende ijstijden. De bodem is doorsneden met beekdalen en in de lagere delen liggen ooit uitgestrekte hoogveengebieden. Dit heeft in combinatie met bemesting en/of het steken van plaggen geresulteerd in drie hoofdtypen bodems; eerd-, podzol-, en veenbodems.⁷¹ Voor al deze typen geldt dat ze relatief onvruchtbaar zijn, waardoor tot in de negentiende eeuw een *gemengd agrarisch systeem* bestaat met zowel landbouw als veeteelt, waarbij de capaciteit van verschillende landschapstypen zo optimaal mogelijk wordt benut.⁷²

Tussen 1675 en 1800 krijgt Twente te maken met bijna een verdriedubbeling van het aantal inwoners, terwijl het landschap beperkt mogelijkheden biedt voor agrarische ontwikkeling.⁷³

⁷¹ Van Zuidam, 2021, p. 20-23.

⁷² Storms-Smeets, 2005, p. 69-70.

⁷³ Idem

Uitbreiding van bedrijven wordt ook tegengehouden doordat de woeste gronden in collectief eigendom zijn van de *marken*. Het middeleeuwse markesysteem houdt in dat eigenaren van een hoeve een *waardeel* kregen: het evenwijdig recht om te weiden en heidenplaggen te steken. Deelnemers worden *markegenoten* genoemd en mogen meebeslissen in de lokale politiek, onder leiding van de *markerichter*, in Twente vaak een adellijk persoon die in het bezit is van een *havezate*.

Als gevolg van deze omstandigheden wordt de *huisnijverheid* een belangrijk onderdeel van de economie op het platteland, wat inhoudt dat gezinnen beginnen met het verwerken van vlas, wol en hennep.⁷⁴ Vanaf de achttiende eeuw verzekert een groep textielabrikanten de huisbedrijfjes van een vaste afname van hun producten, waardoor de Twentse textielindustrie kan ontplooiën.⁷⁵ In de negentiende eeuw komt de industrie in een stroomversnelling doordat de regering Twente aanwijst als productiegebied van textiel. Door mechanisatie en gebruik van stoommachines komt een verschuiving van de huisindustrie op gang richting de fabrieken in Enschede, Oldenzaal, Hengelo en kleinere steden.⁷⁶

Opkomst van de buitenplaats

Al in de achttiende eeuw is de term *buitenplaats* geïntroduceerd na een eeuw waarin rijke stedelingen nieuwe buitens stichten, als belegging, als ontmoetingsplek voor familie en vrienden en ter vertoning van status en smaak. Daarnaast is het bezit van een

riddermatig goed een middel om aan het bestuur van een stad of regio te kunnen deelnemen.⁷⁷ In de negentiende eeuw komt de nadruk meer te liggen op het plattelandleven. Verder van eerdere symmetrische en rechthoekig opgezette landgoederen in de Hollandse polders ontstaan nieuwe landschappen vol landgoederen, zoals op de Utrechtse Heuvelrug en rond Arnhem. Tegelijkertijd neemt de *adel* af door verstedelijking, industrialisatie, socialisme en de opkomst van de democratie. Met name vanaf 1870 verdwijnen veel oude adellijke landhuizen.⁷⁸

In Nederland ontstaat na de opdeling van de gemeenschappelijke gronden ruimte voor een groep *nieuwe rijken*, die ook wel *nouveau riches* worden genoemd, al heeft dit begrip soms een negatieve lading.⁷⁹ Veel markegronden in Twente worden eerst verdeeld onder de boeren, voornamelijk tussen 1840 en 1860 en na de Markenwet in 1886 die een einde maakt aan de uitgestrekte *gemeenschappelijke gronden*. Omdat de versnipperde percelen vaak ver van de boerderij liggen en bestaan uit arme bodems, worden grote gebieden woeste grond verkocht.⁸⁰ In het westen van Twente komt deze grond vaak in handen kwam van adellijke families, terwijl in het oosten vooral de *textielhandelaren* rond Enschede, Hengelo en Oldenzaal gronden opkopen. Van sommige verarmde adellijke families worden bestaande *landgoederen* overgenomen door de nieuwe rijke fabrikantenfamilies. Op de nieuw verworven gronden

⁷⁴ Van Zuidam, 2021, p. 14-15.

⁷⁵ Van der Wyck, 1983, p. 16-17.

⁷⁶ Flierman, 2017, p. 19.

⁷⁷ Albers, 1997, p. 81.

⁷⁸ College van prof. dr. Hanneke Ronnes op 16 maart 2018.

⁷⁹ Storms-Smeets, 2005, p. 92.

⁸⁰ Storms-Smeets, 2005, p. 75.

worden *buitenplaatsen* aangelegd die niet te ver van de fabriek mogen liggen. Soms speelt bij de locatiekeuze tevens de afstand tot familieleden en vrienden een rol.⁸¹

Oude adellijke families in Twente bezitten vaak een *havezate*, een middeleeuws versterkt huis met een slotgracht. Vanaf de Late Middeleeuwen bouwen de rijke burgers luxe uitgebouwde boerderijen als zomerverblijf, in de vorm van *herenkamers* (vertrek aan boerderij voor de landheer) en *spiekers* (graanschuren). Bij de landhuizen die nieuwe rijken bouwen wordt soms gebruik gemaakt van vroegere havezaten, herenkamers en spiekers.⁸² De landelijke huizen raken rond 1900 echter uit de mode en steeds vaker verschijnen villa's.⁸³ In Twente verschijnt in eerste instantie vaak een theekoepel op de plaats waar later het huis verschijnt.⁸⁴ In totaal zijn er in Overijssel nog zo'n 120 ontginnings- en fabrikanten-landgoederen uit de periode 1850 tot 1960, waarvan een groot deel in Oost Twente ligt.⁸⁵

Tuinarchitectuur 1815-1940

Geleidelijk wordt in de tuinen na 1815 de *late landschapsstijl* toegepast, door in eerste instantie Jan David Zocher Junior. In tegenstelling tot de *vroege landschapsstijl* worden niet meer voorzichtig cirkelvormen en kronkelende paadjes binnen de formele tuinaanleg toegepast, maar ontstaan er uitgestrekte landschappelijke tuinen met doorzichten richting het

omliggende landschap. Waar mogelijk worden natuurlijke hoogteverschillen gebruikt.⁸⁶ Er zijn invloeden van Franse en Duitse romantische filosofen, van het ideale Italiaanse landschap dat wordt beschilderd en uit de Chinese tuinkunst. De landschapsstijl komt uit Engeland via de Franse en Duitse invloeden richting Nederland en daarom is *late landschapsstijl* een betere term dan Engelse landschapsstijl.⁸⁷ In de tuinen bestaat de beplanting voornamelijk boomgroepen, heesters, gazons. Er worden nog minder bloeiende planten gebruik, maar uitzonderingen zijn bloemenperken in de omgeving van het huis, met rozen of felgekleurd kweekgoed.⁸⁸

Vanaf 1870 keren geometrische vormen weer terug in tuinen, die worden toegepast op de overgang tussen het huis en de omliggende grotere landschappelijke aanleg. De *gemengde stijl* maakt het mogelijk om architectuur van huis en tuin op elkaar af te stemmen. Bovendien voorziet de stijl in de behoefte om deeltuinen te hebben waarbinnen bloemen, loofwerken of rozentuinen een thema vormen.⁸⁹ De tuinstijl hangt samen met het *eclecticisme*, waarmee in de architectuur de negentiende-eeuwse samensmelting van stijlen uit verschillende perioden wordt bedoeld, die iedere afzonderlijke stijl moest overtreffen.⁹⁰

Tuinarchitect Humphry Repton (1799-1818) introduceert in Engeland als eerst de term *pleasuregrounds* voor een kunstmatiger ogende tuin op de overgang tussen het grotere

⁸¹ Storms-Smeets, 2007, p. 6-7.

⁸² De Kleuver, 2012, p. 11-12.

⁸³ College van prof. dr. Hanneke Ronnes op 16 maart 2018.

⁸⁴ Van Damme, 2013, p. 30.

⁸⁵ De Kleuver, 2012, p. 11-12.

⁸⁶ Backer, Blok en Oldenburger, 2005, p 33-34.

⁸⁷ Moes, 2002, p. 22.

⁸⁸ Den Dulk, 2017, p. 17.

⁸⁹ Van Groningen, 1999, p. 317.

⁹⁰ Moes, 2002, p. 23.

park en het huis die is voorzien van exotische bomen, kleurrijke heesters, rosaria of geometrische bloementuinen.⁹¹ De landschappelijk tuin noemt Repton *'the pituresque'*. De bijbehorende stijlkenmerken *variety, intricacy en continuity* inspireren vele Europese tuinarchitecten. John Claudius Loudon (1783-1843) brengt de ideeën van Repton met handleidingen voor de aanleg van grote en kleine tuinen, begraafplaatsen en boeken voor jonge ontwerpers en vrouwen onder de aandacht bij een breder publiek. Hij gebruikt hierbij de term *gardenesk*. Jean-Charles-Adolphe Alphand (1817-1873) maakt onderdeel uit van de Franse *beaux arts* stroming en gebruikt vormen uit de klassieken zoals het hippodroom. Hij legt meer sjabloonvormige landschappelijke tuindelen aan met ovale vormen, exotische planten en bloemmozaïeken.⁹²

De Franse tuinarchitect Edouard André (1840-1911) brengt de *gemengde tuinstijl* vervolgens richting Nederland en legt samen met leerling Hugo Poortman (1858-1953) de tuinen van Weldam aan.⁹³ De Duitse landschapsarchitect Carl Eduard Adolph Petzold (1815-1891) is, ondanks dat hij maar één tuin aanlegt in Twente, tevens van grote invloed geweest. Hij brengt onder invloed van zijn leermeester Hermann Fürst von Pückler-Muskau (1785-1871) zijn ideeën tot uiting op landgoed Twickel. Zijn werk als landschapsarchitect staat bekend om hoe hij het natuurlijke landschap gebruikt als basis voor zijn ontwerp met perspectief,

zichtassen en kleurschakeringen.⁹⁴ Von Pückler-Muskau maakt verzamelingen (exotische) planten steeds uitbundiger en brengt eenjarige planten onder in zogeheten *mozaïekbedden*. Na 1900 verschijnen ook de eerste *rotstuinen*, in de vorm van een namaak berglandschapje of enkel in de vorm van een met rotsplanten bedekte stapel met stenen.⁹⁵

Naast Poortman worden kleinere tuinen in gemengde stijl ontworpen door Hendrik Copijn (1842-1923), Leonard Anthony Springer (1885-1940) en Pieter Watzel (1871-1953). Afgezien van de hernieuwde interesse voor formelere tuinen is de gemengde stijl ook een manier om een gevoel van ruimte te creëren op wat kleinere buitenplaatsen. De tuinen bieden meer ruimtes om te verblijven en om persoonlijke smaak te uiten.^{96 97}

In Nederland wordt door sommige architecten ook de nieuwe *architectonische stijl* toegepast zoals door Dirk Frederik Tersteeg (1876-1942), Theodoor Jan Dinn (1876-1931), Gerard Bleeker (1882-1956) en ook door Pieter Watzel. In de vormgeving van deze strakkere tuinen zijn invloeden te herkennen van de Wiener Sezession, de Jugendstil en de Art Deco.⁹⁸ Tersteeg is waarschijnlijk grotendeels verantwoordelijk geweest voor de opkomst van de stijl in Nederland.⁹⁹

Het beroep van tuinarchitect

Halverwege de negentiende eeuw maakt de tuinbouwsector een

⁹¹ Kamphuis, 2014, p. 80-81.

⁹² Moes, 2002, p. 25-26.

⁹³ Storms-Smeets, 2006, p. 126.

⁹⁴ Van Beusekom, 1991, p. 26.

⁹⁵ Backer, Blok en Oldenburger, 2005, p 38-40.

⁹⁶ Kamphuis, 2014, p. 80.

⁹⁷ Storms-Smeets, 2006, p. 126.

⁹⁸ Albers, 1997, p. 95.

⁹⁹ Mondelinge mededeling van Lucia Albers op 21 maart 2022.

spurt dankzij een verbeterende economie, nieuwe technologische ontwikkelingen en wetenschappelijke inzichten. De stoomvaart en de aanleg van nieuwe spoorlijnen maakt snel vervoer van planten mogelijk en de kweekcondities verbeteren dankzij grote verwarmde ijzeren kasconstructies. Andere voorbeelden zijn het gebruik van kunstlicht, kunstmest en bestrijdingsmiddelen. Ter bevordering van de land- en tuinbouw en om interesse hiervoor aan te wakkeren worden, vanaf de oprichting van het Genootschap voor Landbouw en Kruidkunde in 1841, in rap tempo verenigingen, maatschappijen en genootschappen opgericht. In lijn met het verlichtingsdenken worden academische inzichten gepubliceerd en besproken in tijdschriften, brochures en tijdens bijeenkomsten.¹⁰⁰

Vanaf 1846 wordt er in Amsterdam een tuinbouwtentoonstelling gehouden, waar ingezonden planten en bloemen van kwekers door een jury worden beoordeeld en waar de nieuwste technische uitvindingen worden getoond. Over de grens vinden vergelijkbare tentoonstellingen plaats in bijvoorbeeld Keulen en Gent. Op de Amsterdamse editie worden vanaf 1874 ook tuinontwerpen tentoongesteld, wat jonge tuinarchitecten de mogelijkheid geeft om bekendheid te krijgen. Dit is in 1865 ook het geval op de eerste internationale tentoonstelling in het Paleis voor Volksvlijt waar David Wattez Jr. aan meedoet.¹⁰¹

¹⁰⁰ Kamphuis en Backer, 2014, p. 24-25.

¹⁰¹ Moes et al., 2002, p. 27-28.

¹⁰² GIS-inventarisatie door Lucia Albers in 2011 in opdracht van de Provincie Overijssel.

1.6. Conceptmodel

Uit vooronderzoek is gebleken dat Pieter Wattez tijdens zijn loopbaan verschillende ontwerpstijlen heeft toegepast variërend van landschappelijk tot geometrisch.¹⁰² ¹⁰³ Tijdens zijn loopbaan lijkt zijn ontwerpstijl te verschuiven van landschappelijk richting meer modern geometrische ontwerpen.¹⁰⁴ Verder is geconstateerd dat Pieter geregeld meerdere ontwerpen maakt voor één tuin of park, waarbij het ontwerp dat wordt uitgevoerd sterk kan afwijken van zijn eerste ontwerp.

Het conceptmodel is ontwikkeld als hulpmiddel om beter te begrijpen welke factoren van invloed zijn geweest op zijn ontwerpstijl en om een ontwikkeling van zijn stijl te kunnen verklaren. Mogelijk is het model ook van toepassing op andere landschapsarchitecten. De factoren die van invloed kunnen zijn op de ontwerpen van Pieter Wattez zijn onderverdeeld in vijf categorieën. Hierbij is aangenomen dat factoren voorafgaand en tijdens het ontwerpproces een rol hebben gespeeld.

- Ervaringen

Hiertoe worden gerekend de volgende levenservaringen: jeugd, studie, woonplaatsen en reizen.

- Gepubliceerde bronnen

Hieronder vallen handboeken, reisverslagen, tijdschriften, literatuur en andere kunstvormen.

¹⁰³ Zijlstra, 1987, p. 35.

¹⁰⁴ Bevaart, 2021.

- Personen en instanties

Hieronder vallen personen met wie Pieter mogelijk contact heeft tijdens de aanleg van de tuin zoals de opdrachtgever en de tuinbaas en zijn mogelijke inspiratoren/ concullega's. De verenigingen en genootschappen waar Pieter lid van zijn ook als mogelijke bron van invloed gezien.

- Fysieke landschap

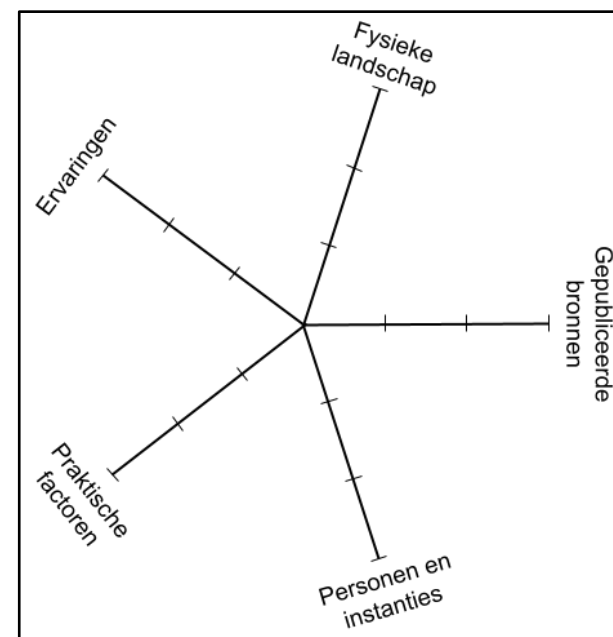
Hier toe wordt het onderliggende landschap bedoeld met reliëf, bodem, water en bestaande vegetatie. Hierbij is ervan uit gegaan dat die voor een deel de mogelijkheden van een aan te leggen tuin of park hebben bepaald.

- Praktische factoren

Hieronder vallen de kosten en/of beschikbaarheid van materiaal, beplanting en mankracht. Hiernaast wordt er vanuit gegaan dat rekening is gehouden met de functies van de buitenplaats zoals jacht-, sport- en wandelmogelijkheden.

Figuur 6 is een weergave van het model waarbij het centrale punt 'geen aanwijzing voor invloed' betekent. Richting de vertakkingen neemt de invloed toe via 'mogelijke aanwijzing voor invloed', 'aanwijzing voor invloed' naar 'meerdere aanwijzingen voor invloed'.

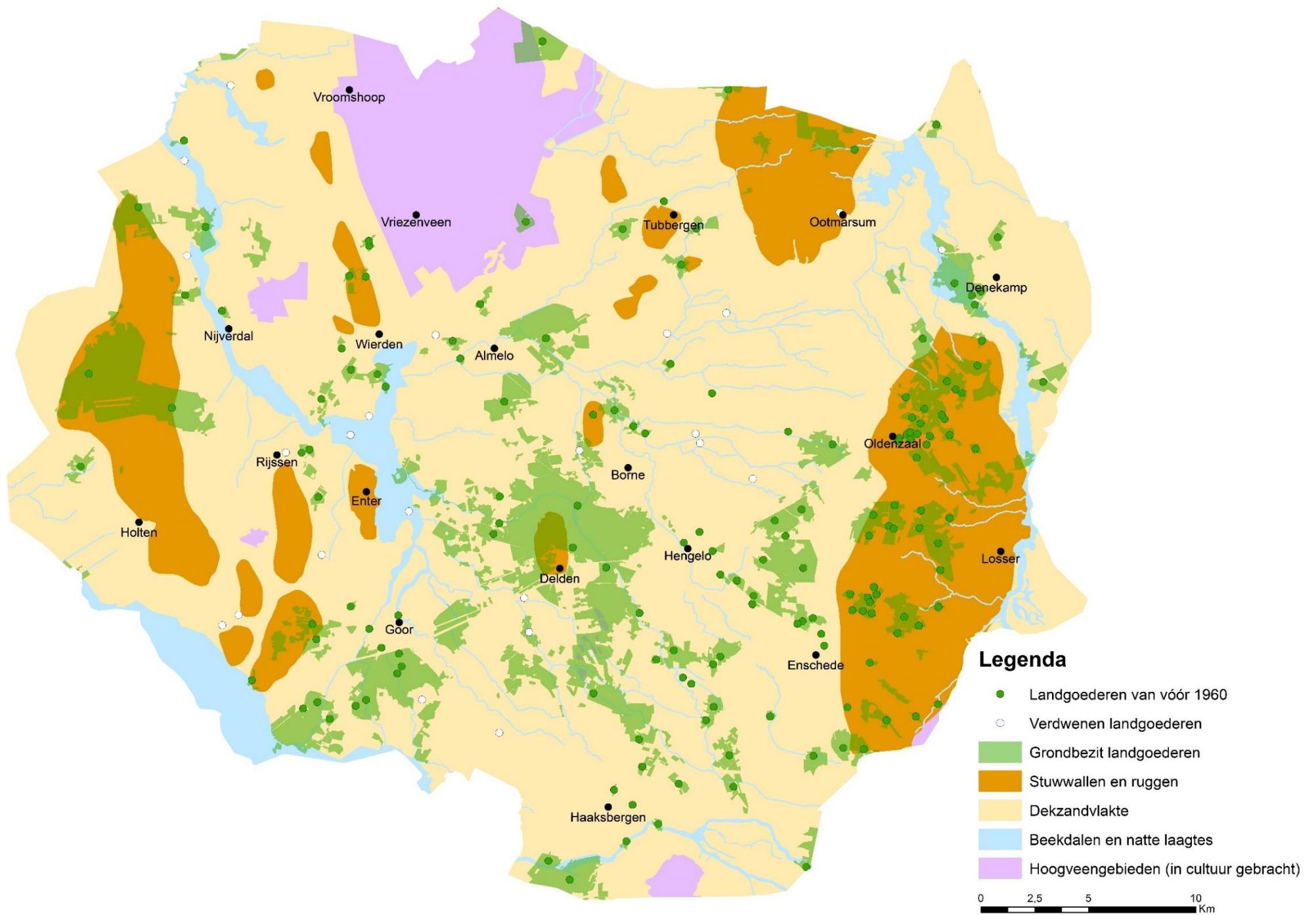
Op basis van de casestudies en andere aanwijzingen die worden gevonden is bepaald in hoeverre deze categorieën met factoren van invloed zijn geweest op de ontwerpen van Pieter Watz. Deze aanwijzingen zijn beschreven in paragraaf 4.2.

Figuur 6: Het conceptmodel schematisch weergegeven. (figuur auteur)

1.7. Onderzoeksgebied

De geografische afbakening betreft de beleidsregio Twente, zoals afgebeeld op figuur 7. Op de kaart zijn de historische landgoederen weergegeven, verdwenen landgoederen en het huidige grondbezit. De spreiding van deze landgoederen op de Twentse zandgronden, stuwwalen en beekdalen is zichtbaar.

Figuur 5: De spreiding van historische landgoederen in Twente en het huidige grondbezit op een fysisch geografische kaart. (figuur auteur)

2. Vorming van gedachtegoed

Van jongs af aan heeft Pieter door zijn contacten, studie en de reizen die hij maakt zijn kennis verzameld. Gaandeweg raakt hij betrokken bij tal van verenigingen en instanties en ontwikkelt hij een uitgesproken mening over hoe het landschap dient te worden ingericht. In dit hoofdstuk worden levenservaringen toegelicht die zijn gedachtegoed hebben gevormd.

2.1. Leven

Pieter wordt geboren in 1871 en woont de eerste jaren van zijn leven met zijn broer Frans Constant, op de boomkwekerij van Dirk Watez in Naarden.¹⁰⁵ Catalogi en advertenties geven een beeld van het plantsortiment van de kwekerij rond die tijd.¹⁰⁶ Dirk Watez richt zich steeds meer op het ontwerpen en in 1875 wordt de oude kwekerij in Naarden overgenomen door werknemer Westenberg.¹⁰⁷

In 1876 verhuizen de Watez' naar het Berghuis in Bussum, waar Pieter het ontwerpen in eerste instantie leert van zijn vader.¹⁰⁸ ¹⁰⁹ In 1894 worden op Dirks kwekerij sierbomen, heesters, coniferen, rododendrons, azalea's, rozen en groenten verbouwd en worden er praktijklessen gegeven in plantenkunde, kweken en het aanleggen van buitenplaatsen. De lessen maken onderdeel

uit van de Bussumse opleiding tot tuinbouwkunde onder leiding van A.M.C. Jongkindt Coninck.¹¹⁰ Waarschijnlijk zijn de lessen die Pieter krijgt vergelijkbaar en hoort hier, net als bij voorgangers in de familie, ook het landmeten bij.

Nadat Pieter in 1910 trouwt met Cato Ekker verhuist hij voor korte tijd naar Hengelo en vervolgens naar Delden. Het stel vertrekt echter een jaar later alweer richting Apeldoorn, waar zij tot 1918 zullen wonen. Hierna keren ze weer terug naar Delden.¹¹¹ ¹¹² In het jaar dat ze vertrekken naar Apeldoorn koopt Pieter een stuk tuingrond van baron R.F. van Heeckeren van Wassenaer, de eigenaar van landgoed Twickel.¹¹³ Wat hij hier doet is niet bekend, maar mogelijk heeft hij hier een kwekerij.

In 1921 koopt hij van Twickel een huis met tuin genaamd het Cramershof, maar raakt enige tijd in financieel zwaar weer. Na een jaar schrijft hij: *“Niemand had kunnen denken, dat ik 't huis, daar ik gedacht had tot mijne dood in te kunnen blijven wonen, nu, na één jaar het bewoond te hebben, door de slechte tijden die wij allen mede maken, verplicht zal zijn weer te verkoopen”*.¹¹⁴

¹⁰⁵ Zijlstra, 1987, p. 33.

¹⁰⁶ Speciale Collectie WUR, inventarisnummer 1013962476.

¹⁰⁷ Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 20 november 1875, p. 4.

¹⁰⁸ Opregte Haarlemsche Courant, 5 juli 1876, p. 3.

¹⁰⁹ Twentsch Dagblad Tubantia, 4 februari 1941, p. 2.

¹¹⁰ De Gooi- en Eemlander, 27 januari 1894, p. 1.

¹¹¹ Oldenburger, 1985, p.20.

¹¹² Algemeen Handelsblad, 22 augustus 1911, p. 3.

¹¹³ Huisarchief Twickel, inventarisnummer 3498.

¹¹⁴ Huisarchief Twickel, inventarisnummer 3498.

Figuur 6: Het Cramershof in Delden, waar Pieter woont vanaf 1921. (Wikimedia commons)

In 1928 vraagt hij toestemming aan de rentmeester van Twickel, om een gepacht stuk bosperceel deels te mogen kappen.¹¹⁵ Het lijkt erop dat hij het nog steeds niet breed heeft, want vanaf 1931 bewoont Pieter het Witte Huis aan de Hengelosestraat in Delden, wat hij ditmaal huurt van Twickel.¹¹⁶ In 1946 gaat hij samen met Cato Ekker wonen in het rusthuis Vita Nova in Delden, waar hij in 1953 komt te overlijden.¹¹⁷

¹¹⁵ Huisarchieff Twickel, inventarisnummer 3648.

¹¹⁶ Huisarchieff Twickel, inventarisnummer 3537.

¹¹⁷ Algemeen Handelsblad, 27 maart 1946, p. 4.

Figuur 7: Het Witte Huis in Delden, waar Pieter woont vanaf 1931. (foto auteur)

In zijn Deldense jaren moet Pieter de tuinen van landgoed Twickel hebben gezien, waar Eduard Petzold tussen 1885 en 1891 het landschapspark van Jan David Zocher jr. heeft verfraaid met bijzondere solitaire bomen, struiken en boomgroepen die diepte genereren.¹¹⁸ Via zichtlijnen heeft Zocher het besloten kasteelpark verbonden met de landschappelijke overtuin, waardoor het park meer een eenheid vormt.¹¹⁹

¹¹⁸ Twickel, z.d. [website]

¹¹⁹ RCE, 2002, p. 9.

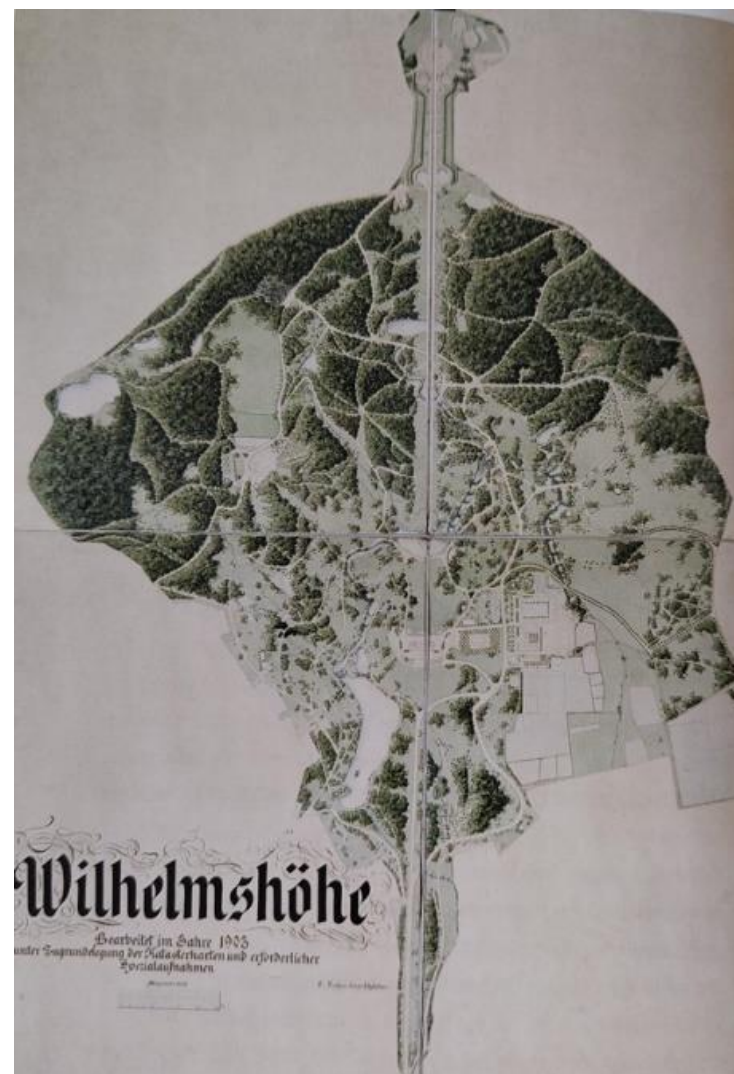
2.2. Studie

Vanaf 1888 gaat de zeventienjarige Pieter studeren aan de tuinbouwschool te midden van het park Wilhelmshöhe in Kassel (figuur 10).¹²⁰ Volgens Siegfried Hoß, de huidige hoofdverantwoordelijke voor het park en het bijbehorende erfgoed, is over deze school nauwelijks iets bekend en is er geen overzicht meer van voormalige werknemers of het lesmateriaal.¹²¹ Wel is er veel bekend over de inrichting van het park (figuur 11) dat Pieter eind negentiende eeuw te zien krijgt.

Figuur 10: Binnenplaats van de tuinafdeling van Wilhelmshöhe waar mogelijk de school is geweest. (foto auteur)

¹²⁰ Tubantia, 4 februari 1941, p. 2.

Figuur 11: Kaart van Wilhelmshöhe gemaakt door Ernst Virchow in 1903. (Hoß, 2014, p. 10)

¹²¹ Schriftelijke mededeling van Siegfried Hoß op 27 april 2022.

Figuur 12: De grote cascade die onderdeel uitmaakt van de barokke waterwerken van park Wilhelmshöhe. (foto auteur)

Het grote landschappelijke park dat tegen een heuvel op ligt beschikt over grote achttiende-eeuwse barokke waterpartijen (figuur 12) met een complex systeem aan watergangen en bassins. Vanaf de negentiende eeuw zijn deze uitgebreid met romantische waterkunst.¹²² De waterwerken zijn vaak voorzien van klassieke beelden uit de Romeinse mythologie.¹²³

¹²² Hoß, 2014, p. 52-56.

¹²³ Waarneming van de auteur.

Figuur 13: De kas bij het slot Wilhelmshöhe met een mozaïekperk ervoor en rechts een Ginkgo Biloba boom. (foto auteur)

Bij het slot staat een kas met orchideeën, palmbomen, camelia's, bananen en andere exotische planten (figuur 13). Deze constructie van glas en ijzer is sinds 1832 in gebruik en daarmee een van de eerste in zijn soort in Europa. Het centrale gedeelte is verbouwd in 1886-1888, vlak voor Pieter hier studeert.¹²⁴

Franz Vetter is de tuinbaas in de periode 1864-1891 en voert veel vernieuwingen door. Zijn eerste ingreep in 1864 is de omvorming van de grasvelden door de aanleg van

¹²⁴ Museumlandschaft Hessen Kassel, z.d.

mozaïekperken. Patronen met sierplanten worden aangelegd bij de kas en voor het slot. Hij past het grondplan van het park zodanig aan dat een afwisseling van open en gesloten ruimtes ontstaat.¹²⁵

2.3. Reizen

Pieter heeft, zeker gezien de tijd waarin hij leeft, veel reizen gemaakt. Op 24 april 1904 reist hij eerste klas met de Holland Amerika Lijn van Rotterdam naar New York (figuur 14).¹²⁶ Hij is door landbouwondernemer Mr. Ton uitgenodigd voor advies op zijn New Orleans Company in de Mississippidelta. Hierna adviseert hij ook op enkele plantages van W. Zotman in Aptos, Californië. Vervolgens gaat hij naar de wereldtentoonstelling in St. Louis. Hier ontmoet hij vijf heren uit Twente waaronder ondernemers Ch. Stork (van Stork&Co) en Willink (van Heemaf).¹²⁷ Over zijn rol op deze tentoonstelling is niets bekend. Tijdens zijn reis brengt hij ook een bezoek aan West-Indië. In Curaçao adviseert hij de heer H.J.C. Henriquez over een aan te leggen katoenplantage.¹²⁸ Plantages van de heer Van Everdingen op Curaçao en in Paramaribo worden eveneens bezocht.¹²⁹

Op 12 mei 1914 vertrekt Pieter opnieuw naar Amerika voor een inspectiereis in opdracht van de Amerikaans-Hollandse onderneming New-Orleans Netherlands Co.¹³⁰ Ditmaal reist hij samen met zijn vrouw Cato Ekker.¹³¹ Hij brengt een bezoek aan de New Orleans Winter garden farms, één van de

NUMMER		NAAM VAN DEN PASSAGIER	AANTAL		POOL	GEBOEKT	
Scheeps-Contract	Agenten-Contract		1/1	1/2, 1/0		C. . S.	VAN
<i>Eerste Klasse.</i>							
<i>A. 241</i>		<i>Mr. van der Meer</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>		<i>Potsdam New York</i>
<i>B. 2519</i>		<i>Mr. van der Meer</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>		<i>" "</i>
<i>1067</i>		<i>Mr. van der Meer</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>		<i>" "</i>
<i>1068</i>		<i>Mr. van der Meer</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>		<i>" "</i>
<i>1663</i>		<i>Mr. van der Meer</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>		<i>" "</i>
<i>1664</i>		<i>Mr. van der Meer</i>	<i>6</i>	<i>1</i>	<i>1</i>		<i>" "</i>

Figuur 14: Pieters boeking op de SS Potsdam richting New York in 1904. (Stadsarchief Rotterdam)

tuinbouwbedrijven van de maatschappij in de Mississippidelta met een oppervlakte van maar liefst 2020 hectare, waarvan 2/5^e deel op het moment van zijn bezoek nog moet worden ingepolderd en drooggelegd.

Na zijn reis vertelt hij in de krant dat het natuurschoon, de vruchtbaarheid en het gunstige klimaat grote indruk op hem hebben gemaakt. Zo beschrijft hij de *“hooge cypressen, als besneeuwd door een begroeiing met neervlokkend wit mos”* die hij ziet. Op het tuinbouwbedrijf krijgt hij mee hoe op grote schaal suikerriet, aardappels, bonen en uien worden geteeld op een uiterst vruchtbare bodem die drie oogsten per jaar mogelijk maakt. Hij is onder de indruk van schaal van de ontginningen, de

¹²⁵ Hoß, 2014, p. 52-56.

¹²⁶ Archief gemeente Rotterdam, toegangsnummer 318-04, inventarisnummer 803.

¹²⁷ Tubantia, 4 februari 1941, p. 2.

¹²⁸ Amigoe di Curacao, 2 juli 1904, p. 2.

¹²⁹ Brief van Pieter Watzep op 22 januari 1941, collectie Leo Schoolkate.

¹³⁰ Nieuwe Apeldoornsche Courant, 23 maart 1914, p.2.

¹³¹ Tubantia, 15 februari 1951, p. 5.

samenwerking en de kennis van zaken van de maatschappij.¹³² Tijdens deze reizen naar Amerika maakt hij naar eigen zeggen kennis met de Amerikaanse methode van het aanleggen van een tuin of park. Deze methode houdt in dat de tuinarchitect en de architect in overleg samen de plannen maken.¹³³ Naast Amerika en West-Indië bezoekt Pieter in een onbekend jaar landen aan de oost-, zuid- en westkust van Afrika.¹³⁴

2.4. Verenigingen en netwerken

Dirk Watez was lid van meerdere verenigingen zoals de Nederlandse Maatschappij voor Tuinbouw en Plantkunde.¹³⁵ Pieter heeft dezelfde tactiek om te netwerken. Hij maakt onderdeel uit van verenigingen, bonden en commissies en is enige tijd actief in de lokale politiek. Hij voert opdrachten uit voor zowel Het Oversticht als de Heidemaatschappij. Om de waarden van het Nederlandse landschap te behouden of te verbeteren lijkt hij een steeds actievere houding aan te nemen en soms zoekt hij de pers op om zijn mening te verkondigen.

In 1898 is hij samen met zijn broer Frans Contant lid van de kleiduiven-schietvereniging de Bussumsche Swiftsure Clay-Pigeon Club.¹³⁶ Op zijn twintigste bemachtigt hij zijn eerste Jachtakte en al snel sluit hij zich aan bij de Nederlandse Jagersvereniging. In 1941 jaagt hij nog en verschijnt ter ere van

zijn aanstaande 50-jarige jubileum een interview in het blad *De Nederlandse Jager*.¹³⁷

Naast jacht heeft hij meer interesses. Zo wordt hij in 1898 ook lid van zowel de Nederlandsche Heidemaatschappij als van de Gelders-Overijsselse Landbouwmaatschappij, afdeling Overveluwe.¹³⁸ Later wordt hij ook lid van de Vereeniging tot Bevordering van Overijssels Regt en Geschiedenis.¹³⁹ Hiernaast wordt hij lid van Vereniging Natuurmonumenten en de wildschadecommissie in Overijssel.^{140 141}

Lokale politiek

In de periode dat Pieter in Apeldoorn woont is hij zeer betrokken bij de lokale politiek en uitvoering van gemeentetaken. Hij schrijft met enige regelmaat kritische stukken in de krant en hij is in 1917 één van de oprichters van de Apeldoornse afdeling van de Bond voor Vrije Liberalen (figuur 15).¹⁴² Hetzelfde jaar stelt hij zich binnen deze politieke partij verkiesbaar, maar krijgt te weinig stemmen.¹⁴³

Wanneer de Apeldoornse tuinarchitect Van Nes samen met De Zeeuw die verantwoordelijk is voor de groenvoorziening in de stad de opdracht krijgen voor het villapark Berg en Bosch en niet hij als ervaren tuinarchitect, reageert hij daarop geïrriteerd: *“Wanneer ik na ga (ik ben sedert 6 jaar inwoner van Apeldoorn), hoe hier de laan boomen langs wegen behandeld worden, hoe er*

¹³² Apeldoornse courant, 30 mei 1914, p. 9.

¹³³ Toeristenkampioen, 1951, p. 93.

¹³⁴ Tubantia, 15 februari 1951, p. 5.

¹³⁵ Onze Tuinen, jaargang 1, nummer 22, 24 november 1906, p. 9.

¹³⁶ Nederlandsche sport, 7 mei 1898, p. 5.

¹³⁷ De Nederlandse Jager, 15 februari 1941, p. 12-13.

¹³⁸ Overveluwsch Weekblad, 23 juli 1898, p. 2.

¹³⁹ Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis, 1928, p. 16.

¹⁴⁰ Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland, 1916, p. 73.

¹⁴¹ Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 24 juni 1924, p. 2.

¹⁴² Apeldoornse Courant, 20 februari 1917, p. 3.

¹⁴³ Apeldoornse Courant, 7 juli 1917, p. 9.

Figuur 15: Pieter Wattez stelt zich verkiesbaar binnen de Bond voor Vrije Liberalen. (Nieuwe Apeldoornsche Courant, 5 juni 1917, p. 2)

*boomen gerooid en gesnoeid worden, en dan weet, onder wiens
beheer de gemeente-plantsoenen staan, dan rijst bij mij de vraag,
of Berg en Bosch ook wel in goede handen is bij de heeren De
Zeeuw en Van Nes. Zelden heb ik in een gemeente die dingen
slechter zien behandelen dan hier te Apeldoorn het geval is. Zelfs
leeken, bewoners dezer gemeente, behoeven maar uit hun oogen te
zien en zullen het dan hiermede eens zijn. Alle eathetica wordt
met de behandeling der plantsoenen uit het oog verloren, behalve
in 't Oranjepark. Er wordt gehakt, gesnoeid, afschuwelijk! Er
worden mooie boomen (zware reeds) bij massa's weggerooid en
dikwijls dadelijk weer vervangen door dunne jonge boompjes, die
op dezelfde plaats en dezelfde afstanden worden ingeplant. Zie de
vroegere zoo prachtige Loolaan, zie Welgelegen, te vroeg totaal
gesloopt. Zie verschillende lanen en wegen, hoe dicht de bomen*

*onderling aangebracht zijn geworden, terwijl bij nieuwen
aanplant, zooals reeds gezegd is, dezelfde fout wordt gemaakt. [...] Wanneer men nu nagaat, hoe natuurschoon van Apeldoorn
eigenlijk steeds door verkeerden raad en door verkeerd handelen
geregeld minder wordt, dan rijst de vraag, of dat alles wel in goede
handen is en of het schoone aangekocht boschterrein een goede
toekomst tegemoet zal gaan. Mijn meening is dan: neen! [...] Ik
acht de heeren Van Nes en De Zeeuw niet de aangewezen om in
dezen zelfstandig op te treden en zonder goede leiding daarvoor
een plan te ontwerpen, omdat, voor zoover mij bekend, de heer
Van Nes nooit een dergelijk groot werk, tuinstad of -dorp, heeft
gemaakt, en hij geen blijken geeft, veel voor het natuurschoon van
Apeldoorn te voelen, en de directeur van Gemeentewerken, zoover
mij bekend, nog geen blijken heeft gegeven, een genoegzamen
ruimen blik te bezitten. [...] Apeldoorn, van Oost naar West, en van
Noord naar Zuid, is bijna een warboel van wegen, en er is geen
gevoel van schoonheid of harmonie in den huizenbouw te vinden.
Ook de afvoer van water op enkele wegen laat hier en daar te
wenschen over, hetgeen wil zeggen dat die wegen verkeerd zijn
aangelegd. Het is een slechte opzet geweest, waarnaar gewerkt is
om de gemeente uit te breiden".¹⁴⁴*

Pieter heeft een duidelijke mening over hoe de villawijk wél
aangelegd dient te worden: "Zoo is mijn mening betreffende het
maken van een plan voor 'Berg en Bosch', dat een tuinarchitect
hier zeer zeker de voornaamste persoon is om als ontwerper op te
treden, terwijl er hierbij geen sprake van mag zijn, om terwille van
't zaken doen de eathetica uit het oog te verliezen [...]. Wanneer

¹⁴⁴ Nieuwe Apeldoornsche Courant, 5 juni 1917, p. 2.

het wegenplan klaar is, komt voor den huizenbouw de bouwkundig architect in de eerste plaats in aanmerking om door samenwerking een mooi geheel te verkrijgen betreffende zijn ontwerp. Daar waar de ontwerper het noodig oordeelt, om inlichtingen te verkrijgen betreffende zijn ontwerp, is meer samenwerking noodig met den directeur van Gemeentewerken en met anderen.”

Hiernaast geeft Pieter aan dat een prijsvraag uitschrijven voor het ontwerp van de villawijk geen goed idee is. Hier is volgens hem een plan nodig “...dat voldoet aan het terrein, zooals het daar is; de natuur mag niet teveel geschonden worden, er mag niet te veel hout worden omgekapt, en er mag niet te veel nieuw plantsoen worden aangeplant.”

Uiteindelijk zou Van Nes in 1920 zijn ontwerp voor de wijk presenteren, dat in 1923 zou worden opgenomen in een uitbreidingsplan voor Apeldoorn.¹⁴⁵

Bond voor Nederlandse Tuinkunstenaars

In 1922 wordt de Bond voor Nederlandse Tuinkunstenaars, of kortweg BNT opgericht. Hetzelfde jaar wordt Pieter lid. Hij staat echter niet op de bekende groepsfoto die is gemaakt tijdens de eerste algemene vergadering in 1923, maar wel op ledenlijsten uit 1923, 1940 en 1941. In de bond zitten veel andere bekende tuinontwerpers als Leonard Springer, Hugo Poortman, Dirk Tersteeg, Jan Tijs Pieter Bijhouwer en Hartogh Heys van

Zouteveen.^{146 147 148} In 1951 vertelt Pieter in een interview dat hij enige tijd in het bestuur van de bond heeft gezeten, maar hiervoor is geen bewijs gevonden.¹⁴⁹

Het doel van de bond is de stimulering en waardering van tuinkunst als kunstvorm. Er worden tentoonstellingen, excursies en cursussen georganiseerd en leden publiceren over de inrichting van tuinen en tuingeschiedenis. In de boeken en artikelen staan soms strenge opvattingen over de inrichting van tuinen.¹⁵⁰ Van Pieter zijn dergelijke publicaties niet bekend.

Springer schrijft in 1923 wel een kritisch stuk over Dirk Watez in het vakblad *Onze Tuinen*. Dirk heeft volgens Springer een geheel ander ontwerpstype dan gebruikelijk, wat doet denken aan de Zochers tussen 1815 en 1860. Ontwerpen zoals het Volkspark te Enschede missen volgens hem “*het persoonlijke en de grootheid van lijn*” dat wel is te zien in latere ontwerpen. Het mist volgens Springer aan “*geconcentreerde groepeerings van beplantingen*” en veel wegen “*zijn tot laantjes beplant*”. Hierdoor zijn er veel kleine ruimtes, maar ontbreekt het aan doorzichten. Het wegenpatroon en de tekenstijl doen hem denken aan Rudolf Siebeck. Als pluspunt noemt hij het gebruik van mooie en zeldzame bomen. Uit het stuk blijkt dat informatie is gewonnen bij Pieter en de twee spreken elkaar waarschijnlijk vaker.¹⁵¹

Zo wordt in 1929 een prijsvraag uitgeroepen voor een ontwerp van een tuin en begraafplaats bij landgoed Kranenburg in Zwolle.

¹⁴⁵ Hulshof en Korteweg, 2014, p. 27.

¹⁴⁶ SC, inventarisnummer 11.034.05.

¹⁴⁷ SC, inventarisnummer 11.034.06.

¹⁴⁸ SC, inventarisnummer 11.034.07.

¹⁴⁹ Toeristenkampioen, 1951, p. 93.

¹⁵⁰ Andela, 2011, p. 23.

¹⁵¹ Onze tuinen, 6 juli 1923, p. 8-9.

Pieter zit dan samen met Springer, Poortman en Hartogh Heys van Zouteveen in een jury ter beoordeling van de ontwerpen.¹⁵² In 1940 is een fotocollectie met door leden aangelegde tuinen en parken te zien in het Van Abbemuseum in Eindhoven. Pieter levert met zijn ontwerpen ook een bijdrage aan de expositie.¹⁵³

Heidemaatschappij

In 1888 wordt de Heidemaatschappij opgericht, voortkomend uit de Geldersch-Overijsselsche Maatschappij van Landbouw. Concrete aanleiding is de in paragraaf 1.4 besproken Markenwet uit 1886, waardoor men grote gebieden met woeste grond in cultuur kan brengen. Het bedrijf versnelt vanaf de eeuwwisseling het tempo waarin hoogveen en heide worden ontgonnen.¹⁵⁴ Pieter wordt in 1898 lid van de Heidemaatschappij en werkt tot het eind van zijn carrière met hen samen.¹⁵⁵

Pieter laat de maatschappij aanvullende tekeningen maken voor het grondwerk bij zijn ontwerpen, zoals aan bod komt bij de aanleg van landgoed Teesink in 1898 in hoofdstuk 4.1. Ontginningen en de uitvoering van zijn ontwerp laat hij soms over aan de maatschappij. Voorbeelden hiervan zijn de Algemene Begraafplaats van Lonneker in 1921 en de Lemelerberg in 1918, verder toegelicht in paragraaf 3.3.¹⁵⁶

Andersom schakelt de maatschappij Pieters hulp in bij ontginningen. Zo is hij betrokken bij ontwerpen voor vier

ontginningsdorpen in De Peel, waaronder in 1920 voor het Limburgse Ysselsteyn. Voor dit dorp met vijftientig boerderijen, een school, een kerk en andere dorpsgebouwen maakt Pieter in samenwerking met de maatschappij een plan voor verkaveling, drooglegging en ontwatering.^{157 158 159}

Hiernaast is hij naar eigen zeggen betrokken bij de stichting van vijfendertig boerderijen in het Zwinderscheveld bij Coevorden en ontginningen in het Drouwenerzand.¹⁶⁰ Het Zwinderscheveld is strak van opzet, met een regelmatige positionering van de boerderijen (figuur 16). Pieter zou via Het Oversticht betrokken raken bij soortgelijke projecten.

Figuur 16: Ontginningen op het Zwinderscheveld rond 1930. (Drents Archief, toegangsnummer 0181, inventarisnummer 462.27)

¹⁵² Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 31 januari 1929, p.10.

¹⁵³ Eindhovensche en Meierijsche courant, 20 augustus 1940, p. 6.

¹⁵⁴ Rip, 1983, p. 10.

¹⁵⁵ Overveluwsch Weekblad, 23 juli 1898, p. 2.

¹⁵⁶ Tubantia, 12 januari 1918, p. 10.

¹⁵⁷ Brief van Pieter Watez op 22 januari 1941, collectie Leo Schoolkate.

¹⁵⁸ De Telegraaf, 14 februari 1922, p. 10.

¹⁵⁹ Nieuwe Rotterdamsche Courant, 29 augustus 1926, p. 2.

¹⁶⁰ Tubantia, 4 februari 1941, p. 2.

In 1933 maakt hij in opdracht van gemeente Apeldoorn een ontginningsplan voor de Loenermark. Zowel beleving als nieuwe bosbouwtechnieken speelden waarschijnlijk een rol bij het plan. Hiernaast spreekt Pieter tijdens de planvorming zijn veto uit tegen bebossing van 125 hectare aan heide. De hand van Wattez is volgens Eric Blok die onderzoek deed, te herkennen aan beplanting van bos op hogere delen, die de hoogteverschillen in het terrein benadrukken. Beschutte ruimtes creëert Pieter met aanplant van rododendrons en singels met loofhout. Net als bij Park 1813 (paragraaf 3.4) maakt hij gebruik van de Bergden conifeer, die waarschijnlijk dient als ondergroei en/of als bodembescherming. Er worden experimentele boomsoorten gebruikt, zoals de Weymouthden en Corsicaanse den. De soorten zijn nauw afgestemd op de aanwezige bodemtypen en bij de ligging van de paden is rekening gehouden met de exploitatie van het bos.¹⁶¹ Zijn laatste ontwerp in samenwerking met de maatschappij maakt hij voor zover bekend in 1940 voor landgoed De Utrecht, in het Brabantse Esbeek.¹⁶²

Het Oversticht

Vanaf het eind van de negentiende eeuw krijgt het welzijn van de bevolking steeds meer aandacht van de Nederlandse overheid en worden er in eerste instantie op lokaal niveau welstands- of schoonheidscommissies opgericht, met als doel om bouwaanvragen te toetsen aan het typerende karakter van

buurt, wijk en streek. In 1925 wordt Het Oversticht opgericht met als doel “*bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel*”.¹⁶³ Pieter is vanaf de oprichting betrokken en wordt in 1927 tijdelijk benoemd tot plaatsvervangend vertegenwoordiger van de organisatie, vanwege afwezigheid van landschapsarchitect Hugo A.C. Poortman uit Diepenheim.^{164 165}

Pieter is betrokken bij de oprichting van verschillende commissies binnen de organisatie. Tussen 1925 en 1936 maakt hij onderdeel uit van de schoonheidscommissie en in de periode 1930 tot en met 1942 werkt hij voor de landschapscommissie.¹⁶⁶ De commissies hebben duidelijke ideeën over hoe het landschap dient te worden (her)ingericht. Naast Poortman werkt hij hier samen met bekende namen als W.P.C. Knuttel, G.J. ter Kuile en G.J. van Heek.^{167 168}

De landschapscommissie houdt zich bezig met de inrichting van nieuwe ontginningen, wegen en waterwegen. Zo raakt Pieter in 1935 betrokken bij het ‘Gewestelijk plan voor Twente’ dat tegenwicht moet bieden aan infrastructurele projecten die het landschap aantasten.¹⁶⁹ Niet iedereen binnen de organisatie is altijd blij met het optreden van Pieter. Zo krijgt hij in 1933 kritiek op zijn betrokkenheid bij de normalisatie van de Buurserbeek, die ook in paragraaf 5.2 ter sprake komt. Volgens secretaris-penningmeester D. Sambroek heeft hij de

¹⁶¹ Blok, 2014, p. 9-10.

¹⁶² Blok, 2018, p. 55.

¹⁶³ Van der Meulen, 2007, p. 7-10.

¹⁶⁴ Tubantia, 28 december 1927, p.4.

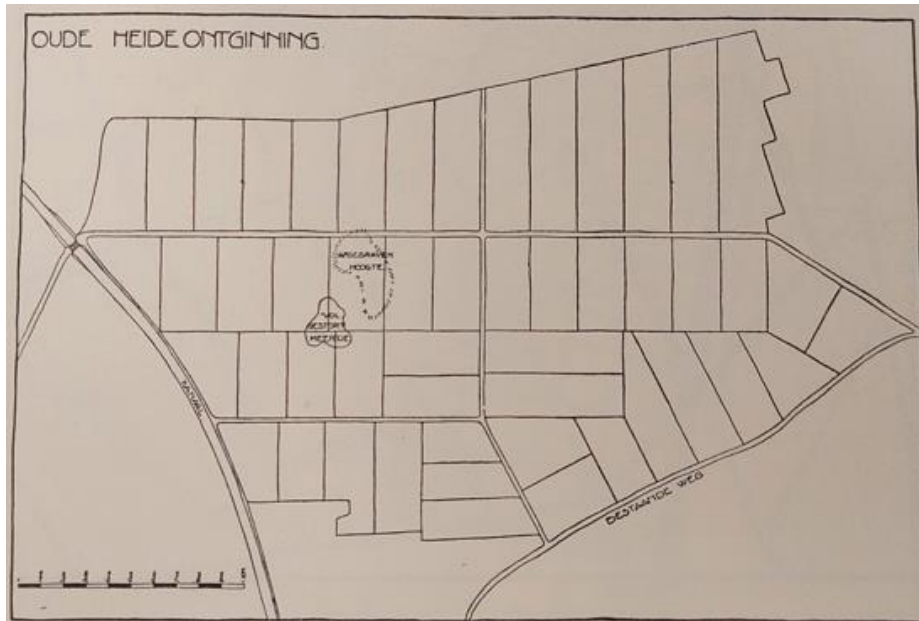
¹⁶⁵ Anneke Coops verzamelt momenteel informatie over Poortman.

¹⁶⁶ Het Oversticht, 1925, p. 4.

¹⁶⁷ Amersfoortse Dagblad De Eemlander, 6 maart 1930, p 2.

¹⁶⁸ Het Oversticht, 1942, p. 4.

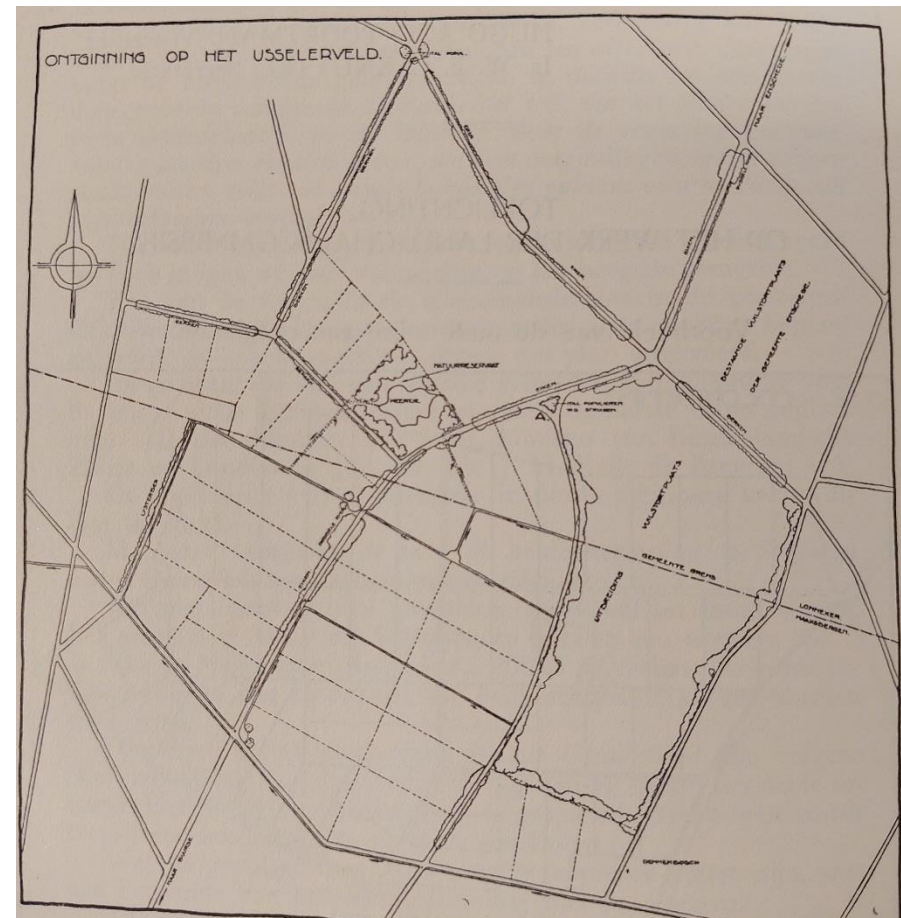
¹⁶⁹ Tubantia, 28 november 1935, p. 1.

Figuur 17: Ouderwetse indeling van een ontginning volgens de commissie. (Het Oversticht, 1933)

Geduputeerde Staten geadviseerd “tegen de belangen van het behoud van natuurschoon in” zonder daarbij te hebben overlegd. Ook W.P.C. Knuttel beklagt zich over de geringe samenwerking.¹⁷⁰

Voor nieuwe ontginningen maakt de commissie ontwerpen die laten zien hoe rekening kan worden gehouden met het bestaande landschap. Figuur 17 laat de oude wijze van ontginnen zien, waarbij geen rekening is gehouden met toekomstig beplanting, vrijwel alle wegen elkaar haaks kruisen en het terrein volledig is geëgaliseerd. Figuur 18 is een ontwerp

Figuur 18: De nieuwe wijze van ontginnen waarbij het ontwerp is gemaakt in overleg met de landschapscommissie. (Het Oversticht, 1933)

voor het Usselerveld zoals het volgens de commissie wel moet. Ook voor de Weitemanslanden maken ze een dergelijk ontwerp. Het is onduidelijk of Hugo Poortman of Pieter Watez deze

¹⁷⁰ Deventer Dagblad, 4 december 1933, p. 4.

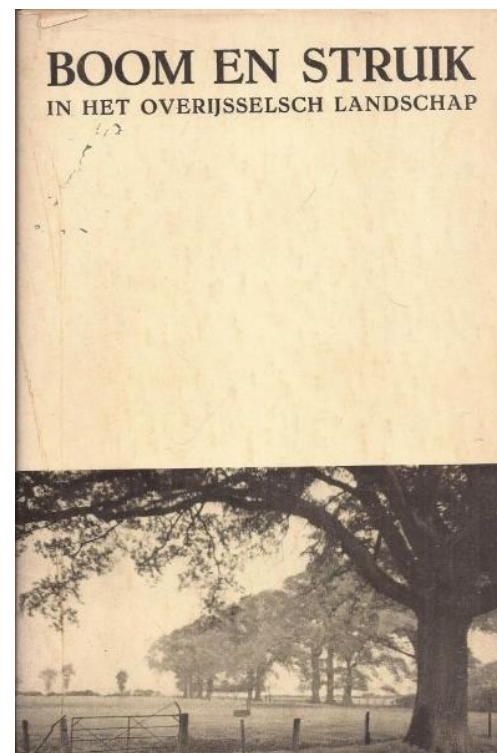
tekeningen heeft gemaakt, of dat het een samenwerking is. Voor zover bekend zijn de ontwerpen niet uitgevoerd.

Publicatie namens Het Oversticht

Namens het Oversticht is Pieter medeauteur van het in 1941 verschenen boek *Boom en struik in het Overijsselsch landschap* (Figuur 19).¹⁷¹ Hierin wordt, naast een algemeen verhaal over de organisatie, geadviseerd over landschapselementen en beplanting die thuis hoort op bermen en oevers. Het boek past in de periode waarin bij organisaties als Staatsbosbeheer, de Nederlandsche Heidemaatschappij en Natuurmonumenten meer aandacht is voor dit onderwerp. In 1933 richt de Bond Heemschut het comité *De weg in het landschap* op die moet toezien op een goede inrichting van de wegen en in 1935 een brochure uitbrengt onder dezelfde naam.¹⁷² Andere publicaties zijn: *Wegbeplanting* in 1939 en *Langs onze wegen* in 1941.^{173 174}

In het boek is een ontwerp (figuur 20) opgenomen voor de indeling en beplanting van een nieuw ontginningsdorp op de grens van de gemeenten Vriezenveen en Tubbergen, met als toelichting: “*De beplanting van het dorpsplein met de schoolspeelplaats en vooral de breede gordel van groen om de begraafplaats zullen op den duur een eiland van opgaande boomen vormen in de wijde vlakte*”.¹⁷⁵ Dit ontwerp is gemaakt in opdracht van de Heidemaatschappij, vermoedelijk door Poortman en/of Watez die op dit moment de landschapsarchitecten zijn van de commissie. Wat opvalt is dat

het ontwerp rechtlijnig is, met in de kern een centrale as waarop de kerk en school liggen. Het terrein eromheen is symmetrisch ingedeeld met onder andere lindes, populieren en vruchtbomen. Het ontwerp is voor zover bekend nooit uitgevoerd.

Figuur 19: Het boekje 'Boom en struik in het Overijsselsch landschap'. (Foto auteur)

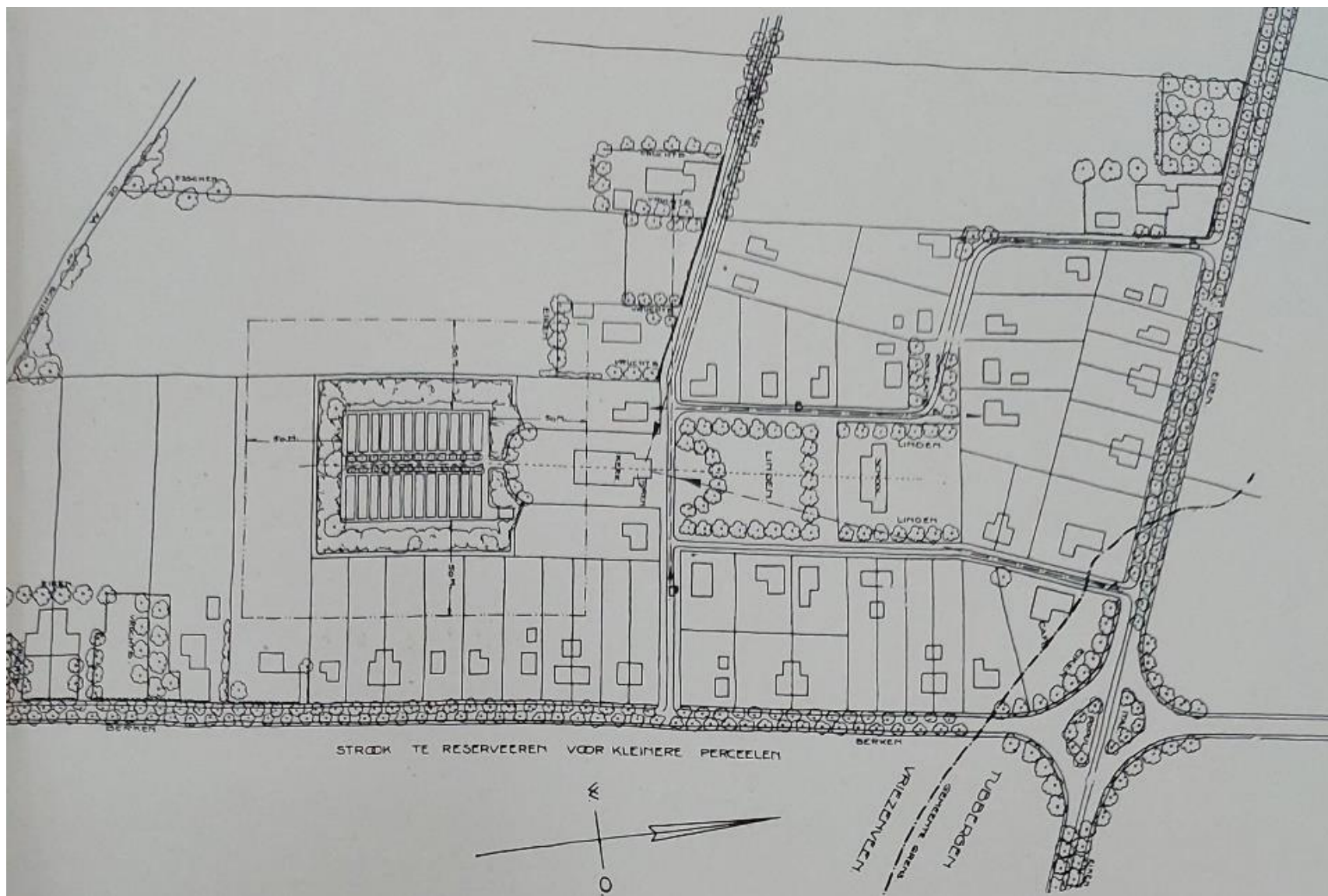
¹⁷¹ Poortman et al., 1941.

¹⁷² Nijhuis & Jauslin & Van der Hoeven, 2015, p.116-117.

¹⁷³ Van Lonkhuyzen, 1939.

¹⁷⁴ Overdijkink, 1941.

¹⁷⁵ Poortman et al., 1941, p. 31.

Figuur 8: Een ontwerp van de landschapscommissie voor een nieuw ontginningsdorp in de Weitemanslanden. (Poortman et al., 1941, p. 31.)

2.5. Samenwerkingen

Tussen 1890 en 1906 werkt Pieter samen met zijn broer Frans Constant bij de firma D. Wattez. In 1906 neemt Pieter na overlijden van Dirk Wattez het bedrijf voor tuin- en landschapsontwerpen over en Frans Constant gaat verder als boomkweker.¹⁷⁶ Pieter blijft nog enige tijd de naam van de firma D. Wattez gebruiken. Voor de brieven die hij stuurt aan zijn opdrachtgevers gebruikt hij vaak het briefpapier van de firma. In combinatie met de weinige ontwerpen die eerder bekend waren zorgde dit soms voor verwarring, waardoor werken van vader en zoon door elkaar zijn gehaald of de maker van het ontwerp niet duidelijk was.¹⁷⁷ Landgoed Teesink, waarvan de aanleg is beschreven in paragraaf 5.2 is hiervan een voorbeeld.

Een eigen ontwerpbureau

Rond 1910 richt Pieter samen met L.J. Volker het 'Bureau voor Tuin- en Bouwkunst Hortus et Domus' op, waarmee ze regelmatig adverteren in kranten en in het vakblad *Onze Tuinen*. Opvallend is dat de heren zich niet alleen richten op eigenaren van buitenplaatsen, maar ze houden zich hiernaast aanbevolen voor de aanleg van uitbreidingen van gemeenten en tuindorpen (figuur 21).¹⁷⁸ Dit heeft waarschijnlijk te maken met Pieters betrokkenheid in 1911 bij tuindorp 't Lansink in Hengelo.¹⁷⁹

Eén jaar na Pieters huwelijk met Cato Ekker verhuist het bureau in 1911 van Delden naar Apeldoorn.¹⁸⁰ Naast dat het bureau

Figuur 21: Een advertentie van het bureau van Wattez en Folker waarin ze open staan voor verschillende typen opdrachten. (Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 6 mei 1911, p. 4.)

opdrachten probeert binnen te slepen, zijn ze op zoek naar "algemeen ontwikkelde Jongelui, die zich in de tuinkunst wenschen te bekwamen".¹⁸¹ Het bureau heeft ten minste één stagiaire gehad, te weten J.R. Koning. Hij mag in 1912 met het bureau mee als ze een tuin inrichten met bollenvelden op de nationale tentoonstelling in Londen.¹⁸² ¹⁸³ Koning legt namens het bureau een tuin aan voor de Pampa Hoeve in Hilversum en wordt in 1923 het nieuwe 'Hoofd der Beplantingen' en 'Gemeente-Tuinarchitect' van de gemeente Amsterdam.¹⁸⁴

¹⁷⁶ Oldenburger, 1985, p. 19.

¹⁷⁷ Van der Wyck, 1983, p. 152.

¹⁷⁸ Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 6 mei, 1911, p.4.

¹⁷⁹ Piek, 2005, p. 24-26.

¹⁸⁰ Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 23 augustus 1911, p. 4.

¹⁸¹ Onze Tuinen, 29 april 1911, p 16.

¹⁸² Algemeen Handelsblad, 16 september 1911, p.7.

¹⁸³ Apeldoornsche courant, 7 februari 1912, p. 2.

¹⁸⁴ Onze Tuinen, 19 januari 1923, p. 1.

Ondanks de vestiging in Apeldoorn krijgt het bureau niet veel opdrachten uit de directe omgeving. Pieter lijkt op verschillende manieren pogingen te doen om zijn invloed op de ruimtelijke inrichting in de regio te vergroten. Zo is hij één van de drie oprichters van een lokale afdeling van de 'Bond van Vrije Liberalen' en stelt hij zich verkiesbaar voor de gemeenteraadverkiezingen van Apeldoorn.¹⁸⁵ ¹⁸⁶ Dit blijkt uit de eerder genoemde kritische brieven wat betreft het ruimtelijke beleid en de beplantingsdienst van de gemeente. Het gebrek aan opdrachten rond Apeldoorn en het ongenoegen over het lokale bestuur dragen er mogelijk aan bij dat hij het jaar erop verhuist richting Delden.

In 1943, aan het einde van zijn carrière, sluit Pieter zich aan bij het in Enschede gevestigde Tuinarchitectenbureau Twente. Samen met tuinarchitecten J. Vroom en T.H. Koning bieden zij zich via een advertentie aan voor uiteenlopende diensten: *“aanleg van moderne tuinen en parken, gazons en sportterreinen, begraafplaatsen, rosariums, etc. Voor het restaureren en geheel ordenen van verwaarloosde tuinen belasten wij ons speciaal. Voor snoeiwerk hebben wij een speciale ploeg prima vaklui beschikbaar. Vraagt prijs en schets, het verplicht U tot niets! Een prima service zult U bij ons ondervinden.”* Het gezelschap geeft aan te beschikken over 16 hectare aan kwekerijen en werft regelmatig nieuwe tuinknechten.¹⁸⁷ Het bureau richt zich zowel op ontwerp, aanleg, onderhoud van tuinen en leveren ook plantgoed.¹⁸⁸ De heren hadden blijkbaar geen bezwaar tegen het combineren van

het beroep van tuinarchitect met het hebben van een kwekerij, in tegenstelling tot een tuinarchitect als Springer.

2.6. Conclusie

De kennis die Pieter tijdens zijn leven heeft opgedaan is deels bepaald door zijn woonplaatsen, reizen, contacten en de netwerken waar hij bij betrokken is.

In de eerste plaats wordt hij in de jaren dat hij in Bussum woont door zijn vader geschoold in het ontwerpen en aanleggen van parken. Hij maakt op de kwekerijen kennis met soorten planten en bomen en leert mogelijk al de basis van het landmeten. In de jaren dat hij in Delden woont, moet hij ook het park van Twickel hebben gezien, inclusief Petzolds aanpassingen met bijzondere bomen en struiken, dieptewerking dankzij boomgroepen en zichtlijnen richting omliggende weiden.

Wat hij vanaf 1888 tijdens zijn studie aan de tuinschool op Wilhelmshöhe leert en van wie hij les krijgt is niet bekend, maar hij ziet hier in ieder geval een groot landschappelijke park met afwisselend open en gesloten ruimtes, barokke achttiende-eeuwse waterwerken, negentiende-eeuwse romantische waterwerken, klassieke tuinkunst, bijzondere soorten planten en bomen en mozaïekperken. Mogelijk is Pieters smaak hierdoor beïnvloed. In ieder geval zijn elementen als klassieke beelden en exotische planten en bomen ook terug te vinden in zijn latere parken en tuinen.

¹⁸⁵ Nieuwe Apeldoornsche Courant, 12 februari 1917, p. 5.

¹⁸⁶ Nieuwe Apeldoornsche Courant, 2 juli 1917, p. 4.

¹⁸⁷ Twentsch nieuwsblad, 18 februari 1943, p. 2.

¹⁸⁸ Twentsch nieuwsblad, 4 februari 1943, p. 2.

Vanaf 1898 bouwt Pieter aan zijn eigen netwerk door zijn lidmaatschap bij de Heidemaatschappij, Nederlandse Maatschappij voor Tuin- en Plantkunde en andere netwerken in de jaren die volgen. Met de Heidemaatschappij blijft hij gedurende zijn hele loopbaan samenwerken en krijgt zo waarschijnlijk nieuwe bosbouwtechnieken en experimenten met boomsoorten op verschillende bodemtypen mee. In zijn Apeldoornse jaren is hij kritisch op de ruimtelijke inrichting van de gemeente en is hij medeoprichter van een lokale afdeling van de Bond voor Vrije Liberalen, waarbinnen hij zich verkiesbaar stelt. Vanaf 1922 sluit hij zich aan bij de Bond voor Nederlandse Tuinkunstenaars, waar hij in aanraking komt met andere bekende Nederlandse tuin- en landschapsarchitecten zoals Springer, Poortman, Tersteeg en Hartogh Heys van Zouteveen. Pieter is betrokken bij activiteiten van de bond en krijgt zo naar waarschijnlijkheid ook de ontwerpen van zijn concullega's te zien. Vanaf 1925 is hij ook werkzaam voor Het Oversticht, waar hij samenwerkt met Poortman en jaren lang onderdeel uitmaakt van zowel de schoonheids- als landschapscommissie. Hier is hij betrokken bij de inrichting en beplanting van ontginningen, ontginnings-dorpen, wegen en waterlopen.

Tijdens reizen naar Amerika in 1904 en 1910 ziet hij de ongerepte natuur met bijzondere bomen en leert hij bij zijn bezoek aan grootschalige ontginningen over bodem, klimaat en de gewassen die er groeien. Op de wereldtentoonstelling in St. Louis ontmoet hij ook de Twentse ondernemers Stork en Willink. Tijdens zijn reizen naar West-Indië maakt hij kennis met de katoenplantages. Gezien zijn adviserende rol moet hij bij deze reizen ook zijn eigen kennis hebben gebracht.

3. Tuinen en parken in Twente

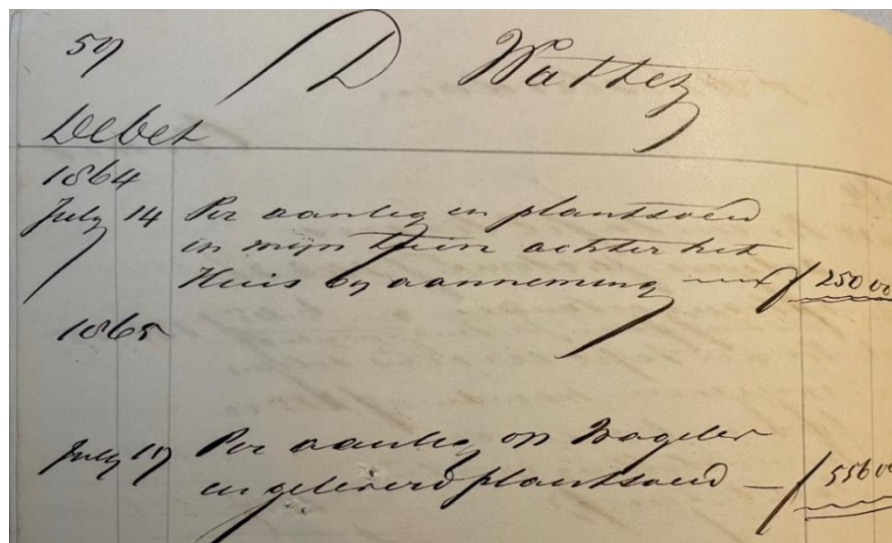
Pieter Watzes legt eind negentiende eeuw parken en tuinen aan in Twente, vooral voor textielfamilies en andere nieuwe rijken. Tijdens zijn loopbaan wordt het type opdrachten meer divers, net als zijn opdrachtgevers. Dit hoofdstuk geeft een overzicht van zijn Twentse opdrachten, de opdrachtgevers en vervolgens de toepaste stijlen en vormovereenkomsten. Een overzicht van alle tot op heden bekende werken is opgenomen als Bijlage II.

3.1. Het begin door Dirk Watzes

Net als Pieter, legt Dirk Watzes veel parken en tuinen uit voor Twentse textielfamilies. De eerste contacten worden door Dirk gelegd aan het begin van de jaren zestig van de negentiende eeuw. In het boek in *Heren op het land* is geopperd dat Dirk mogelijk als tuinarchitect is opgemerkt dankzij de vele reizen van de textielfamilies.¹⁸⁹ Een andere verklaring is dat Dirk in contact komt met de textielfabrikanten tijdens bijeenkomsten van de vele verenigingen en commissies, waar hij deel van uitmaakt.¹⁹⁰

De uitnodiging voor de aanleg van het Volkspark in Enschede in 1872 werd tot voor kort gezien als Dirks eerste Twentse werk.¹⁹¹ Een recente archiefvondst wijst echter op eerdere Twentse activiteiten.¹⁹² Uit het kasboek van Hendrik Jan van Heek (1814-1872) is namelijk te lezen dat in 1864 een betaling is gedaan

voor de aanleg en de beplanting van de tuin achter zijn huis, waarschijnlijk aan de Oude Markt in Enschede (figuur 22). In 1865 wordt nogmaals een betaling gedaan voor de aanleg en levering van plantsoen voor het Wageler bij Enschede.¹⁹³ De aanleg lijkt echter jaren te hebben geduurd, want in 1869 wordt door Dirk nogmaals een rekening verstuurd voor de aanleg van plantsoen.¹⁹⁴

Figuur 22: Betalingen aan Dirk Watzes voor de aanleg en plantsoen in 'mijn tuin achter het huis' en op Het Wageler. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0093)

¹⁸⁹ Coops, 2013, p. 73.

¹⁹⁰ Mondelinge mededeling van Martijn Horst op 29 maart 2022.

¹⁹¹ Coops, 2013, p. 73.

¹⁹² Vondst van Olaf Visscher van het Archief Twentse Textielfamilies.

¹⁹³ Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 0151.

¹⁹⁴ Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 1159.

Nadat het contact is gelegd met de familie Van Heek worden voor andere familieleden opdrachten uitgevoerd. Zo wordt in 1874 in opdracht van Gerrit Jan van Heek Het Stroot aangelegd bij Boekelo. Voor de familie Blijdenstein wordt in 1870 een tuin aangelegd op Het Amelink. Hierna volgen opdrachten voor de textiefamilies Stork, Ledeboer, Gelderman, Jannink, Ledeboer, Ter Kuile, Jordaan en Ten Cate.^{195 196 197} Vader Dirk hanteert bij zijn ontwerpen vaak de landschapsstijl. Een overzicht van de tot op heden bekende werken van Dirk is bijgevoegd als Bijlage I.

3.2. Vroege ontwerpen van Pieter Watz

Pieter gebruikt bij de start van zijn ontwerpcarrière deels het netwerk van zijn vader, maar hij verwerft ook nieuwe opdrachtgevers. In 1891 maakt hij zijn eerst ontwerp voor ‘Het Wakkengoor’, een buitenplaats van de familie Van Delden net over de grens bij Gronau. Deze opdracht wordt aan Dirk gegeven, maar Pieter mag de opdracht uitvoeren.¹⁹⁸ Figuur 23 laat de landschappelijke aanleg zien rond 1937, met groepen bomen en een langwerpige vijver die halverwege wordt overbrugd.

Het ontwerp van landgoed Het Woolderik, dat na schenking aan de gemeente Enschede door heer en mevrouw Van Heek-Ter Horst in 1950 wordt omgedoopt tot het Woolderikspark, is soms toegeschreven aan Pieter Watz, die het park zou hebben aangelegd in 1893.¹⁹⁹ Krantenartikelen die terugblikken op de aanleg van het park geven aan dat Dirk rond 1884/1885 in

Figuur 23: Ligging van het Wakkengoor (rechtsonder) net over de grens bij Glanerbrug en hier aangegeven als ‘Van Delden’ (Topografische Dienst, 1937).

opdracht van de heer H. ter Kuile het aanlegt. Waarschijnlijk heeft Pieter rond 1893/1894 aanpassingen gedaan. De aanleg wordt dan beschreven als “prachtige boomgroepen, vijver en gazons [...] een deel van de bomen, voornamelijk eiken die nu nog het Wooldrikspark sieren, zijn al in de 18^e eeuw geplant”.^{200 201}

In 1894 wordt op een publieke veiling een stuk grond gekocht door E.H.K.J. Ter Kuile en kort hierna maakt Pieter een ontwerp

¹⁹⁵ Coops, 2013.

¹⁹⁶ Stenvert et al., 1998.

¹⁹⁷ Oldenburger 1985.

¹⁹⁸ Tubantia, 15 februari 1951, p. 5.

¹⁹⁹ Stenvert et al., 1998, p. 144.

²⁰⁰ Tubantia, 28 mei 1951, p. 2.

²⁰¹ Tubantia, 14 maart 1953, p. 2.

Figuur 24: Een ongedateerde reproductie van de parkaanleg op het Smalenbroek. (Huisarchief Landschap Overijssel, doos 142, dossiernummer 0588)

voor Het Smalenbroek.^{202 203 204} Deze buitenplaats (figuur 24) grenst aan het Spik, waarvoor Pieter in een latere periode de tuin ontwerpt.²⁰⁵ Ongeveer een jaar later maakt Pieter een ontwerp voor landgoed De Grundel in Hengelo (figuur 25), in opdracht van Coenraad Frederik Stork, die met familiegenoten eigenaar is van Machinefabriek Gebroeders Stork & Co.^{206 207} Deze aanleg met vijver en gebogen oprijlaan is nog terug te zien op een historische kaart. Het landgoed is in 1934 verloren

²⁰² Tubantia, 29 oktober 1894, p. 2.

²⁰³ Zijlstra, 1987, p. 41.

²⁰⁴ Coops, 2013, p. 199.

²⁰⁵ Huisarchief Landschap Overijssel, toegangsnummer 142, dossiernummer 0588.

Figuur 25: Het voormalige landhuis De Grundel in Hengelo met de kromme oprijlaan, op een bonnekaart uit 1918. (Topografische Dienst, 1918)

gegaan door de stadsuitbreidingen van Hengelo, maar leeft voort in de straatnaam Grundelweg.²⁰⁸

Voor zover bekend maakt Pieter in het jaar 1898 voor het eerst een ontwerp voor de familie Van Heek, waarvoor vader Dirk eerder onder andere Het Wageler, Het Stroot en Het Schuttersveld ontwierp. Het ontwerp voor het Teesink dat hij maakt is uitgevoerd in late landschapsstijl en wordt toegelicht in paragraaf 4.1.²⁰⁹

²⁰⁶ Zijlstra 1987, p. 39.

²⁰⁷ De Vries, 2013.

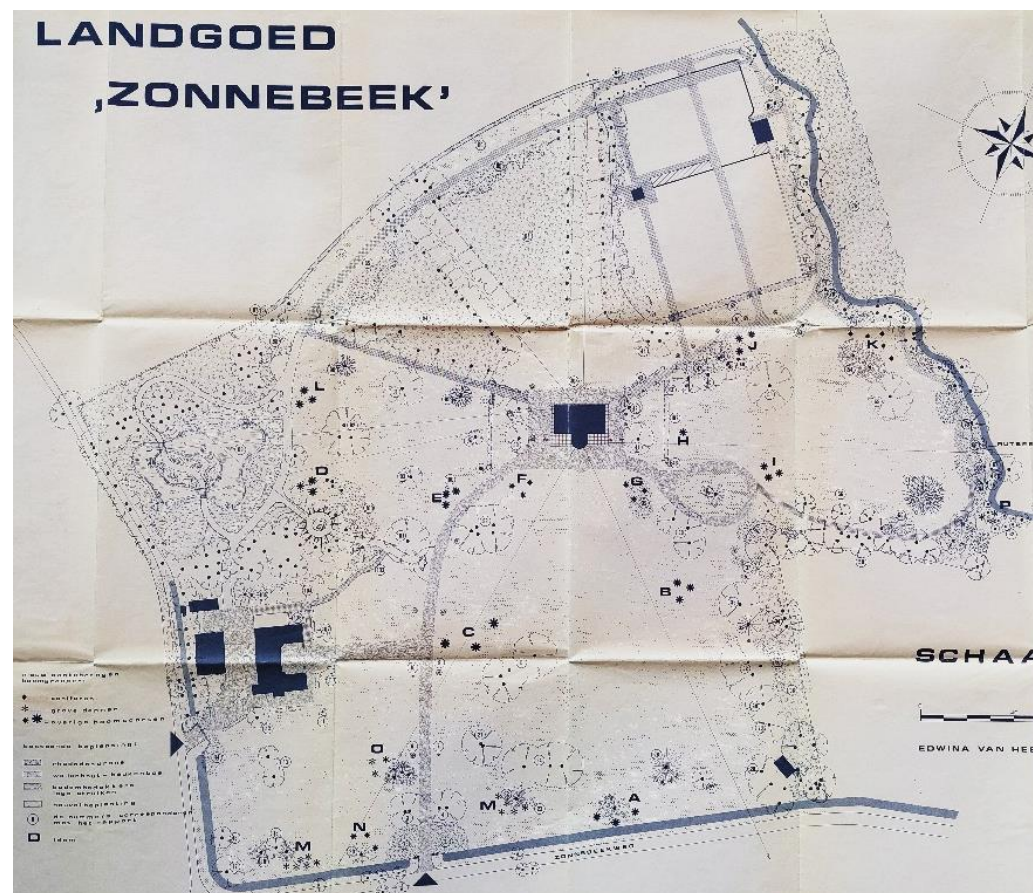
²⁰⁸ Stenvert et al., p. 176.

²⁰⁹ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 123.

In 1900 maakt Pieter in opdracht van de familie Gelderman een aanpassing voor Het Kalheupink, dat op een onbekende datum eind negentiende eeuw is aangelegd door Dirk Watz. Later verandert Leonard Springer het ontwerp.^{210 211 212} Omgekeerd past Pieter in 1901 in opdracht van Otto Stork het oorspronkelijk ontwerp van Leonard Springer aan, voor landgoed Lonnekermeer.²¹³

Van 1901 tot en met 1904 zijn er in Twente weinig ontwerpen van Pieter bekend, maar voert hij wel enkele werken uit in het Gooi.²¹⁴ Uitzondering is het Klieverik dat in 1903 wordt aangepast in opdracht van R. van Wulfften Palthe en dat enkele jaren later wordt bezichtigd tijdens een rondleiding van de Heidemaatschappij.²¹⁵ Vanaf 1905 maakt Pieter vrijwel jaarlijks minimaal één ontwerp, voor onder andere de families Blijdenstein, Jannink, Jordaan en Ledeboer.

Zo wordt in 1908 zijn ontwerp voor Zonnebeek (figuur 26) gerealiseerd in opdracht van Jan Bernard Van Heek en zijn Amerikaanse vrouw Edwina Burr Ewing.²¹⁶ In 1972 is het park geïnventariseerd door T.H. Koning op basis van de dan aanwezige beplanting, wat een beeld geeft van de oorspronkelijke aanleg.²¹⁷ Het bos met lanen aan de achterzijde van het huis is in 2012 gekapt, waarbij het terrein met het ontwerp als uitgangspunt is heringericht met beplanting.²¹⁸

Figuur 26: Inventarisatie van landgoed Zonnebeek door T.H. Koning in 1972. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0168)

²¹⁰ Coops, 2013, p. 197.

²¹¹ Stenvert et al., 1998, p. 229.

²¹² Zijlstra, 1987, p. 40.

²¹³ Coops, 2013, p. 198.

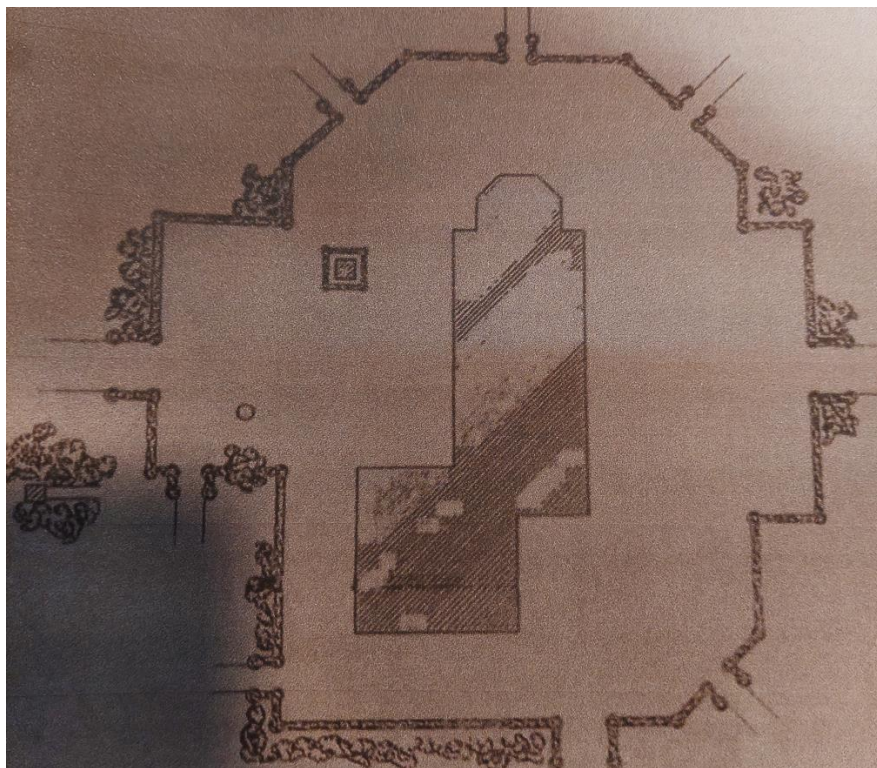
²¹⁴ Zie Bijlage II.

²¹⁵ De Morgenpost, 26 september 1908, p. 5.

²¹⁶ Van Zuidam, 2018, p. 144.

²¹⁷ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0168.

²¹⁸ Mondelinge mededeling van Leo Schoolkate op 16 april 2022.

Figuur 27: Afbeelding van de formele tuin rond de het huis op landgoed Sprengenberg. (Collectie Leo Schoolkate)

In 1910 maakt Pieter in opdracht van A.A.W. van Wulfften Palthe een aanpassing voor de tuin van landgoed Sprengenberg (figuur 27).²¹⁹ Aan het eerdere landschappelijke ontwerp van Springer wordt door Pieter een geometrisch deel rond het huis, de Palthetoren, toegevoegd. Het ontwerp oogt eenvoudig en bestaat

²¹⁹ Van der Wyck, 1983, p. 102.

uit heggen en struiken die het hoog gelegen huis enigszins afschermen van het lager gelegen omliggende terrein.

3.3. Een breder oeuvre

Pieters vroege carrière is gericht op de buitenplaatsen van de textielfamilies. Vanaf de oprichting van zijn ontwerp bureau in 1911 neemt de diversiteit aan opdrachten en opdrachtgevers toe. Hij gaat meer werken voor gemeenten en andere organisaties en houdt zich bezig met de inrichting van begraafplaatsen, villawijken, stadsparken en later ook ontginningsprojecten en normalisaties van beken. Naast zijn rol als ontwerper treedt hij hierbij op als landschapsadviseur.

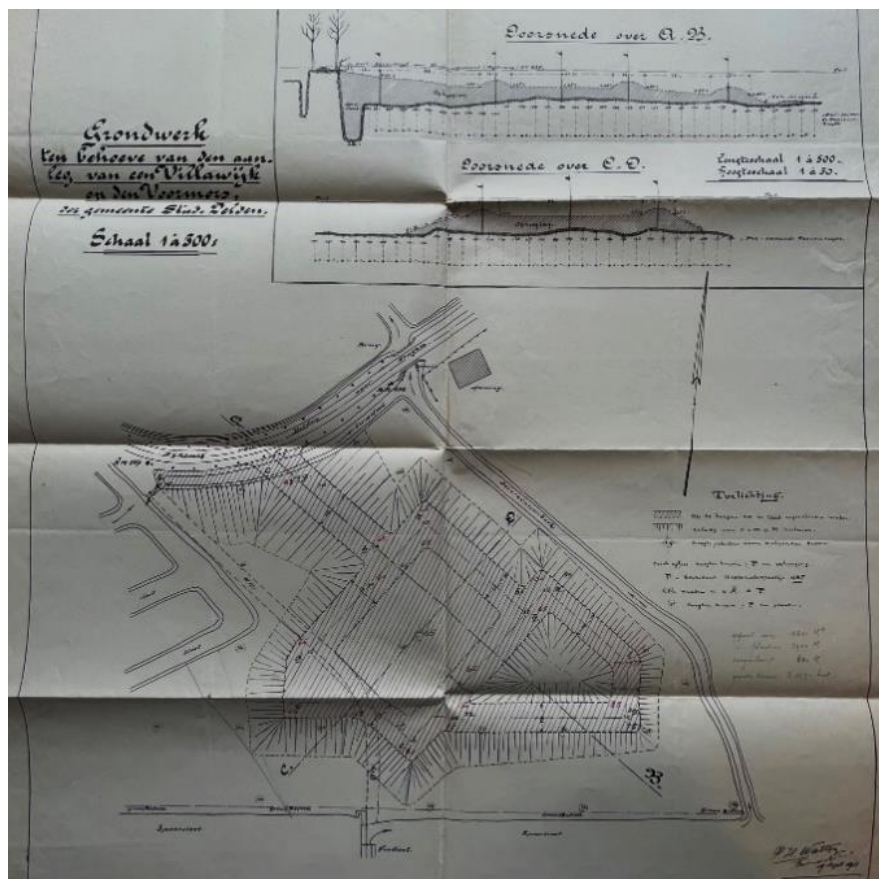
Woonwijken

In 1911 wordt de woonwijk 't Lansink aangelegd in Hengelo in opdracht van Charles Theodorus Stork. De wijk moet onderdak bieden aan de werknemers van de machinefabriek van de familie Stork. Onder leiding van architect Karel Muller werken Pieter Wattez, Leonard Springer en architect Broese van Groenau mee aan het ontwerp voor de wijk. Pieter houdt zich onder andere bezig met straatprofielen, de aansluiting van de woonwijk op het naastgelegen park, de vorm van de heggen en het assortiment aan klimplanten die tegen de gebouwen mogen groeien.²²⁰

In hetzelfde jaar krijgt Pieter een van zijn eerste opdrachten van een gemeente. In opdracht van de stad Delden ontwerpt hij een nieuw villapark voor op de Voormors, een deelgebied van de stad. Het ontwerp dat hij maakt is te zien in paragraaf 4.1. Hij maakt een plan voor de indeling van de wijk, een technische

²²⁰ Piek, 2005, p. 24-26.

tekening voor het uit te voeren grondwerk (figuur 28) en een begroting voor de aanlegkosten.²²¹

Figuur 28: Tekeningen voor het grondwerk voor villapark Voormors in Delden. (Huisarchieff Twickel, inventarisnummer 3645)

²²¹ Huisarchieff Twickel, inventarisnummer 3645.

²²² Rooms-katholiek Dagblad het Huisgezin, 8 mei 1911, p.2.

²²³ Brunt, 2009, p. 12-13.

Op 8 mei 1911 wordt het ontwerp goedgekeurd door de gemeenteraad, maar in de jaren die volgen is de belangstelling beperkt. Met het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog worden de plannen uitgesteld. Uiteindelijk zou de wijk worden aangelegd in een andere vorm en het is onduidelijk of Pieter ook verantwoordelijk is voor dit nieuwe ontwerp.^{222 223}

Begraafplaatsen en parken

Voor de gemeente Lonneker ontwerpt Pieter in 1921 de Algemene begraafplaats (tegenwoordig de Westerbegraafplaats) en in 1930 het park Bultserve (figuur 29) bij Glanerbrug.^{224 225}

Figuur 29: Ansichtkaart van park Bultserve. (Historische Kring Glanerbrug)

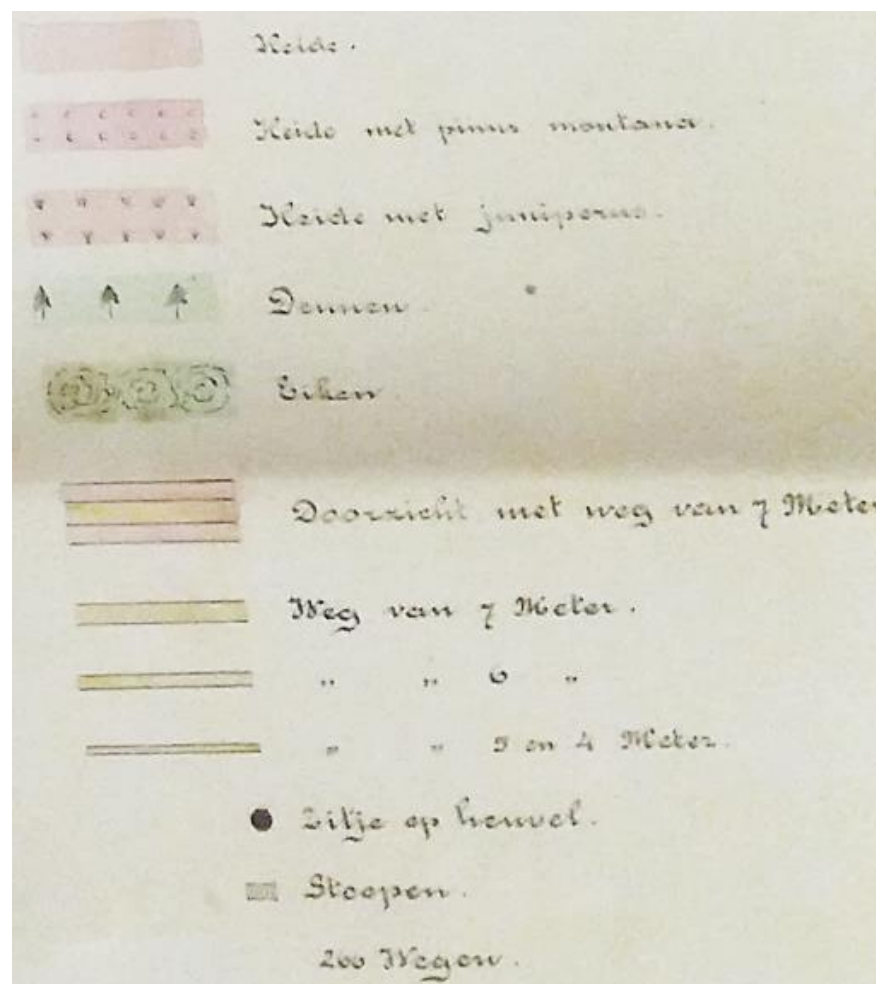
²²⁴ Oldenburger-Ebbers, 1989, p.42 .

²²⁵ Stenvert et al., p. 144-145.

Buiten Twente maakt hij in opdracht voor de gemeente Apeldoorn in 1933 samen met de Heidemaatschappij een inrichtingsplan voor de ontginningen op de Loenermark.²²⁶

In 1918 ontwerpt hij in samenwerking met de Heidemaatschappij Park 1813 op de Lemelerberg. Het terrein is bedoeld als nationaal park en over de aanleg zegt opdrachtgever en ontginningsmaatschappij de Oranjobond van Orde: “[...] *verfraaid door eene waterpartij en zeer mooie ravijnen. Zooveel mogelijk zullen ook op lage en vochtige plaatsen moerasheideplanten worden overgebracht en in stand gehouden; terwijl op het overige gedeelte, heesters en boomen in groepen, lanen en laantjes geplant zullen worden*”.²²⁷

Zoals figuren 30 en 31 laten zien bestaat het ontwerp uit vlakken met heide, heide met *Pinus montana* (Bergden conifeer), heide met *Juniperus* (Jeneverbes), dennenbos en aan de noordkant een eikenbos. De heide heeft meer een landschappelijk karakter met slingerende paden en zitjes op punten met uitzicht. Het gele vlak binnenin het spiraalvormige pad markeert de grote leeuw die hier ook een sokkel staat. Vanaf hier lopen er om de 90 graden vier zichtassen door de bossen en over de heide. Het pad richting het noorden maakt een haakse knik richting het oosten, maar loopt van bovenaf gezien precies door richting een markante zwerfkei.²²⁸ Het bos aan de westzijde waar acht lanen samenkomen is ontworpen als gedachtenishoek, waar een boom geplaatst kan worden ter nagedachtenis aan een persoon.²²⁹

Figuur 30: Uitvergroting van de legenda van figuur 31. (Gelders Archief, archiefblok 0943, inventarisnummer 395)

²²⁶ Blok, 2014, p. 9.

²²⁷ Gelders Archief, archiefblok 0943, inventarisnummer 395.

²²⁸ Blok & Van Dam & Brouwer, 2018, p. 27.

²²⁹ Provinciale Overijsselse en Zwolsche courant, 6 december 1918, p. 6.

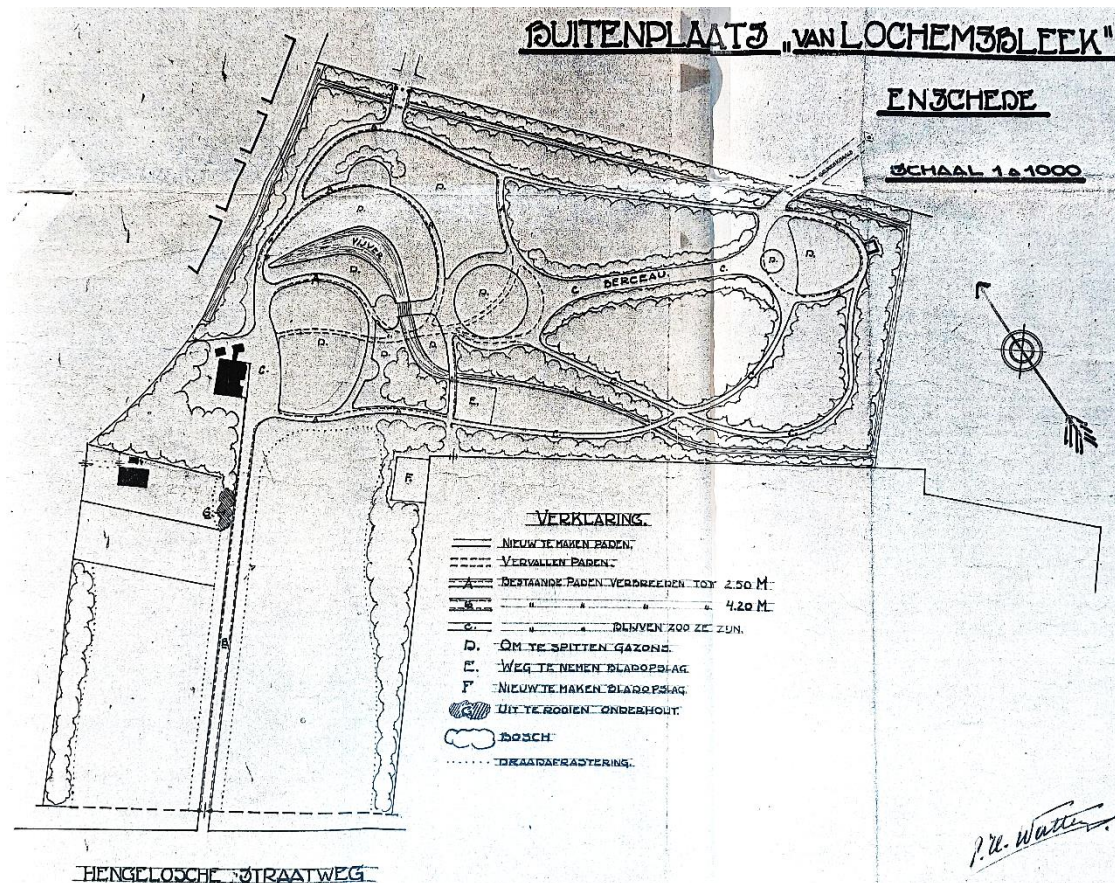
Figuur 31: Ontwerptekening van Pieter voor het Park 1813 op de Lemelerberg. (Gelders Archief, archiefblok 0943, inventarisnummer 395)

In 1929 maakt Pieter een ontwerp voor Van Lochemsbleek (figuur 32), dat vanaf dat moment als park fungeert samen met het G.J. Van Heekpark.²³⁰ Op het meer besloten ontwerp zijn zowel landschappelijke als geometrische invloeden te herkennen. Centraal ligt een rond gazon en rechts daarvan een berceau, een wandelgang overdekt met loofhout. Het ontwerp is voorzien van een langwerpige slingerende vijver. Doel van de parken tezamen is om ruimte voor bieden voor sporten, lichaams oefeningen, spelende kinderen, alsmede een terrein voor geiten, schapen en ezels.²³¹

Buitenplaatsen

Pieter blijft tot aan het einde van zijn carrière ook buitenplaatsen ontwerpen. Hij maakt in 1928 een ontwerp voor de zuidzijde van de Lemelerberg in opdracht van de heer A. Ledeboer. Dit ontwerp is recent opgedoken en is geanalyseerd in paragraaf 4.2.²³² Vrij recent zijn ook twee tekeningen uit 1937 van Het Spik ontdekt, dat ten zuiden van het Smalenbroek ligt.²³³ Deze ontwerpen worden ook behandeld in paragraaf 4.2.

Tot slot is er een ontwerp tekening uit 1938 gevonden van Het Oosterveld.²³⁴ De blauwdruk beslaat niet het gehele terrein en heeft waterschade opgelopen, maar is desondanks opgenomen in het rapport (figuur 33). Het is namelijk een van de weinige meer architectonisch ogende ontwerp tekeningen van Pieter. Op de tekening zijn rododendrons, bankjes en wandelpaden aangegeven, maar ook tot in detail de hekwerken.²³⁵

Figuur 32: Ontwerp uit 1929 voor Van Lochemsbleek. (Speciale Collectie, documentatiemap Enschede)

²³⁰ Van Damme, 2013, p. 201.

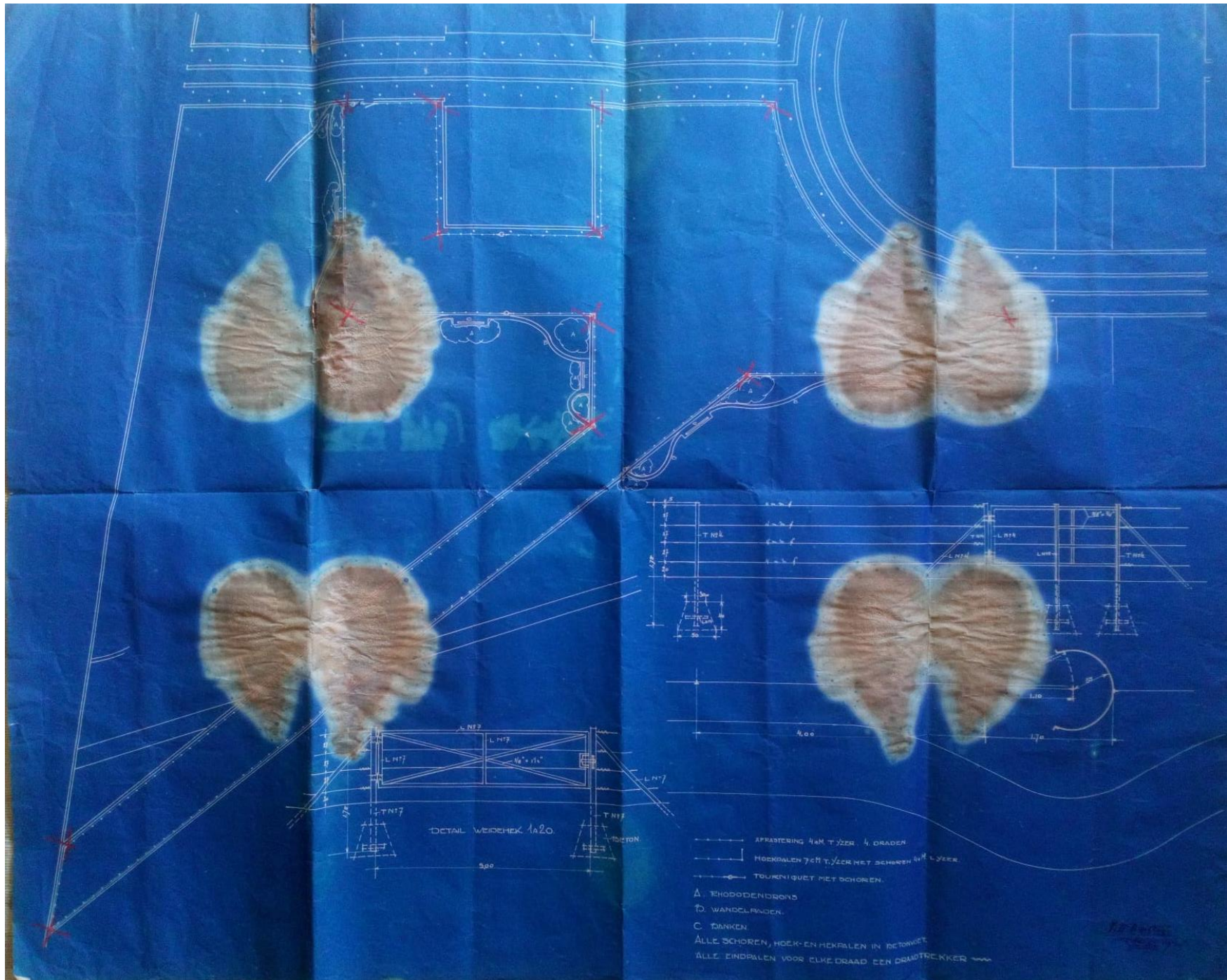
²³¹ Speciale Collectie, Wageningen Universiteit, documentatiemap Enschede.

²³² Huisarchief Landschap Overijssel, met dank aan Martijn Horst.

²³³ Huisarchief Landschap Overijssel, met dank aan Martijn Horst.

²³⁴ Uit de collectie van huis Het Oosterveld, met dank aan Carine Lammers.

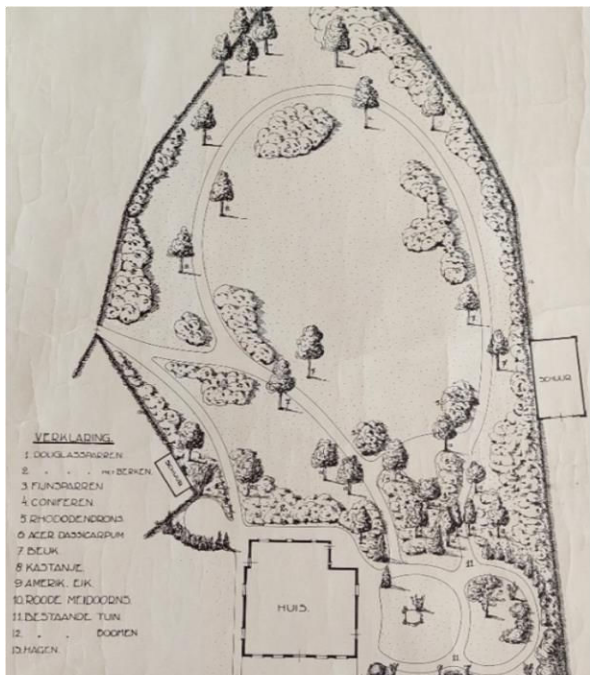
²³⁵ Collectie van huis Het Oosterveld.

Figuur 33: Blauwdruk van het ontwerp voor het Oosterveld uit 1938. (Collectie huis Het Oosterveld, met dank aan Carine Lammers)

Eigen tuin

Een ander recent ontdekt ontwerp is de tuin bij Het Witte Huis (figuur 34), dat Pieter in 1935 huurt van landgoed Twickel.²³⁶ Aangezien het hier zijn eigen tuin betreft laat het ontwerp waarschijnlijk meer zijn eigen smaak zien. Dat is blijkbaar een landschappelijke aanleg met gazons, gebogen paden, groepen struiken/bomen en solitaire bomen (esdoorn, kastanje, beuk en Amerikaanse eik). Het grote gazon is omringd met rhododendrons, coniferen en aan de rand sparren.

Figuur 34: Ontwerp van Pieter Watzel uit 1935 voor zijn eigen tuin bij het Witte Huis. (Huisarchieff Twickel, inventarisnummer KT0175)

3.4. Stijlen en vormovereenkomsten

De tuinontwerpen van Pieter zijn uitgevoerd in de late landschapsstijl, modern geometrische/ symmetrische stijl, gemengde stijl en architectonische stijl. In deze paragraaf zijn de stijlen en vormovereenkomsten toegelicht met wat voorbeelden.

Stijlontwikkeling

Tijdens zijn vroege carrière past Pieter de late landschapsstijl toe en zijn slingerende paden, vijvers, boomgroepen en doorzichten te herkennen. Ongeveer vanaf 1906 verwerkt hij vaker een hoofdas vanaf het huis en een symmetrische indeling aan rechte lanen en beplanting in zijn ontwerp. Zijn stijl is vaker te beschouwen als modern geometrisch/ -symmetrisch. Er worden binnen de landschappelijke aanleg, rondom het huis, kleinere formele tuindelen aangelegd met bloemperken of heesters, in lijn met de gemengde stijl. Hij maakt na 1910 af en toe ook een puur geometrisch of architectonisch ontwerp, al is dit soms een toevoeging aan een grotere aanleg. Aan het einde van zijn carrière past hij weer wat vaker de landschapsstijl toe bij zijn parken en tuinen. Er is verder niet een duidelijke overeenkomst gevonden tussen de verschillende stijlen en de verschillende type opdrachten die hij uitvoert.

Late landschapsstijl

Een terugkerend fenomeen in zijn ontwerpen zijn de druppelvormige gazons, paden met vloeiende tweesprongen en een prominent aanwezige vijver met een eiland, al dan niet

²³⁶ Gevonden in het Huisarchieff van landgoed Twickel, met hulp van Rob Bloemendal.

Figuur 35: Druppelvormige vijver met eilandje en bomen op het voormalige landgoed Teesink. (foto auteur)

Figuur 36: De mammoetboom op het Smalenbroek. (foto auteur)

beplant met bomen (figuur 35). Over de gazons lopen niet zelden zichtlijnen richting de vijver of een stuk heide of weide buiten het ontwerp. Boomgroepen en bijzondere solitaire exemplaren zoals de mammoetboom bij het Smalenbroek verrijken het geheel (figuur 36). Soms accentueert hij hoogteverschillen met bos, gebruikt hij houtsingels van loofhout en rododendrons zijn erg geliefd.²³⁷ Voorbeelden uit Pieters vroege carrière die zijn uitgevoerd in late landschapsstijl zijn het Wakkengoor (1891), Smalenbroek (1894) en Teesink (1898). Aan het einde van zijn carrière maakt hij bijvoorbeeld ontwerpen voor Van Lochemsbleek (1929), Bultserve (1930) en Het Spik (1937).

Modern symmetrische & gemengde stijl

Pieter ontwerpt vaak een symmetrieas die kaarsrecht door zowel het landschappelijke deel, het huis, als richting de achterzijde van het huis loopt. Aan de achterzijde weerspiegelen de bospercelen en het lanenstelsel. Wat hij hierbij toepast zijn diagonale lanen, die hij soms aan de voorzijde van het huis in het landschappelijke deel van het ontwerp spiegelt als zichtlijnen over de gazons, tussen de boomgroepen door. Aan de voorzijde van het huis zijn de paden, boomgroepen en struiken in meer of mindere mate symmetrisch aangelegd. Soms lopen de gebogde paden tot aan de achterzijde van het huis, waar ze overlopen in de rechte lanen. Het gebruik van twee loodrecht op elkaar staande centrale assen past hij meermaals toe in zijn ontwerpen, waarbij er aan het einde soms een bijzonder object staat, zoals het theehuis in het G.J. van Heekpark en de leeuw op de sokkel bij Park 1813.²³⁸ Bij de Hooge Boekel is het huis om meer

237

²³⁸ Van Groningen, 1999, p. 324.

Figuur 37: Zicht vanaf Huis te Maarn op de centrale as en de symmetrische indeling aan de voorzijde. (foto auteur)

Figuur 38: De heggen, 'soldaatjes' van taxus en een bankje in Lodewijk XIV-stijl bij Huis te Maarn. (foto auteur)

zichtlijnen te creëren 45 graden gedraaid ten opzichte van de symmetrieas.²³⁹

Het formele deel bestaat uit heggen, bloeiende struiken (figuur 37) en soms bloemperken. In lijn met de gemengde stijl wordt zo een overgang gevormd naar het grotere landschappelijke deel. Verder zijn de 'soldaatjes', taxus in kegelvorm gesnoeid, een terugkerend element (figuur 38).²⁴⁰ Tuinornamenten die in zijn parken zijn te vinden zijn klassieke beelden zoals achttiende-eeuwse beelden van de Franse kunstenaar Clodion bij Huis te Maarn. Het is echter niet duidelijk in hoeverre Pieter hierop invloed heeft gehad. Voorbeelden van terugkerende objecten zijn leeuwen, zonnewijzers en drinkwaterputten. De Bentheimer waterput bij Huis te Maarn en de bestaande waterput die is verwerkt in het ontwerp bij Zonnebeek zijn voorbeelden. In Maarn staan hiernaast ook nog bankjes in Lodewijk XIV-stijl.²⁴¹

In Twente zijn een aantal van zijn ontwerpen (deels) voorzien van een monumentaal symmetrische indeling zoals Zonnebeek (1906), Park 1813 (1918), Hooge Boekel (1925-1926) en Lemelerberg Zuid (1928).

Geometrische- & architectonische stijl

Een enkele keer maakt Pieter een puur formeel ontwerp zoals de geometrische tuin rondom het huis bij landgoed Sprengenberg (1910), dat weliswaar onderdeel van een groter park is. Hij maakt enkele meer architectonische ontwerpen zoals voor villawijk Voormors (1911) en Het Oosterveld (1929).

²³⁹ Zijlstra, 1987, p. 35.

²⁴⁰ Mondelinge mededeling van Elyze Storms-Smeets op 25 maart 2022.

²⁴¹ Van Rooij-van Wijngaarden, 2017, p.128.

Losse tuinonderdelen

Er zijn enkele opmerkelijke tuinonderdelen bekend die Pieter ontwerpt of die verschijnen in zijn parken en tuinen. Om hier enigszins een beeld van de kunnen geven volgen voorbeelden zowel van binnen als buiten Twente.

In 1902 krijgt Pieter de opdracht voor de vormgeving van een nieuwe renbaan voor wedpaarden op het landgoed Cruysbergen in Bussum. Of hij ook verantwoordelijk is voor de naastgelegen tuinen is niet bekend.²⁴² In hetzelfde jaar ontwerpt Pieter op het terrein van voormalig landgoed Crailoo de villawijken 't Loo en De Eng. Op het terrein van 't Loo verschijnt een opmerkelijke rotspartij (figuur 39), waarvan het niet duidelijk is of Pieter deze heeft bedacht of iemand anders, want op het ontwerp wordt niets over de rotspartij vermeld.²⁴³

Figuur 39: De rotspartij op het park van 't Loo. (Collectie Holwerda)

²⁴² Oldenburger en Oldenburger, 2002, p. 13.

²⁴³ Holwerda, 2017. [website]

In 1907 maakt Pieter zijn ontwerp in gemengde tuinstijl voor Kasteel Staverden, waar hij een doolhof aanlegt (figuur 40) dat een bijzonder geval is. Pieter heeft dit tuinelement namelijk overgenomen uit het voorbeeldboek van A.J. Dezallier d'Argenville uit 1709, zoals eerder is ontdekt door Carla Oldenburger.^{244 245}

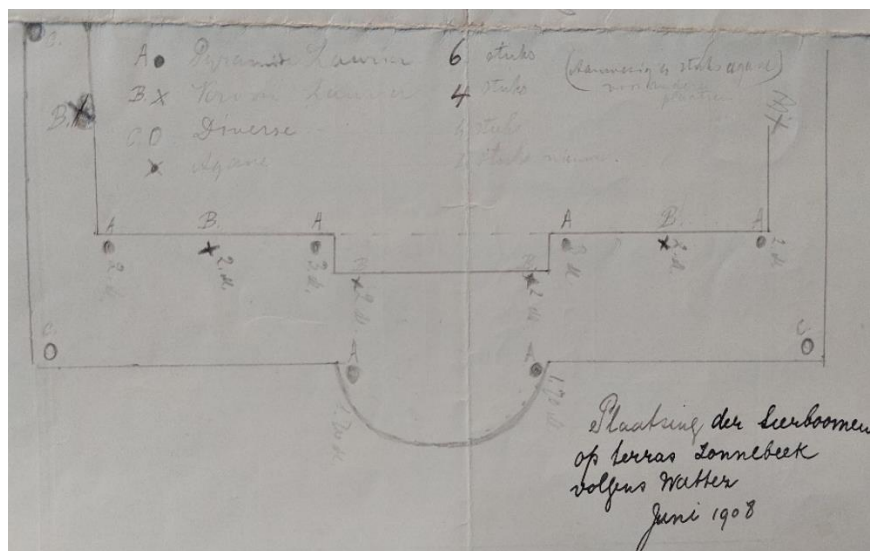

Figuur 40: Het ontwerp van het doolhof dat Pieter gebruikt. (Dezallier d'Argenville, 1709, p. 96)

²⁴⁴ Oldenburger-Ebbers, 2007, p. 10.

²⁴⁵ Dezallier d'Argenville, 1709, p. 96.

In 1908 maakt Pieter, naast een ontwerptekening voor de gehele tuin die voor zover bekend niet bewaard is gebleven, een schets voor het plaatsen van sierbomen bij huis op landgoed Zonnebeek (figuur 41). De soorten markeren de geometrische vorm van het terras. Niet alle te plaatsen soorten zijn te lezen, maar hij vermeldt in ieder geval "Piramide Laurier 6 stuks, Kruin Laurier 4 stuks, Diverse 4 stuks, Agave 2 stuks, Aanwezig 4 stuks Agave". Met symbolen geeft hij aan waar de soorten kunnen worden gepositioneerd.²⁴⁶

Figuur 41: "Plaatsing der sierbomen op terras Zonnebeek volgens Watterz, juni 1908". (Archief Twentse Textiel families, inventarisnummer 0168)

²⁴⁶ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0168.

²⁴⁷ Het ontwerp is gevonden door Jan Holwerda.

Voor Staverden zou mogelijk ook het ontwerp voor een tuinhuisje (figuur 42) zijn dat recent is opgedoken.²⁴⁷ Het is in ieder geval gesigeneerd door Piet Watterz, tuinarchitect in Apeldoorn, met de datum november 1912. Het gebouw zou mogelijk geïnspireerd zijn op een gebouw tegenover buitenplaats Hoekelum bij Ede.²⁴⁸ Pieter Watterz woont op dat moment inderdaad in Apeldoorn. Wat het is bijzonder maakt is dat er verder geen ontwerpen van gebouwen bekend zijn van Pieter Watterz.²⁴⁹

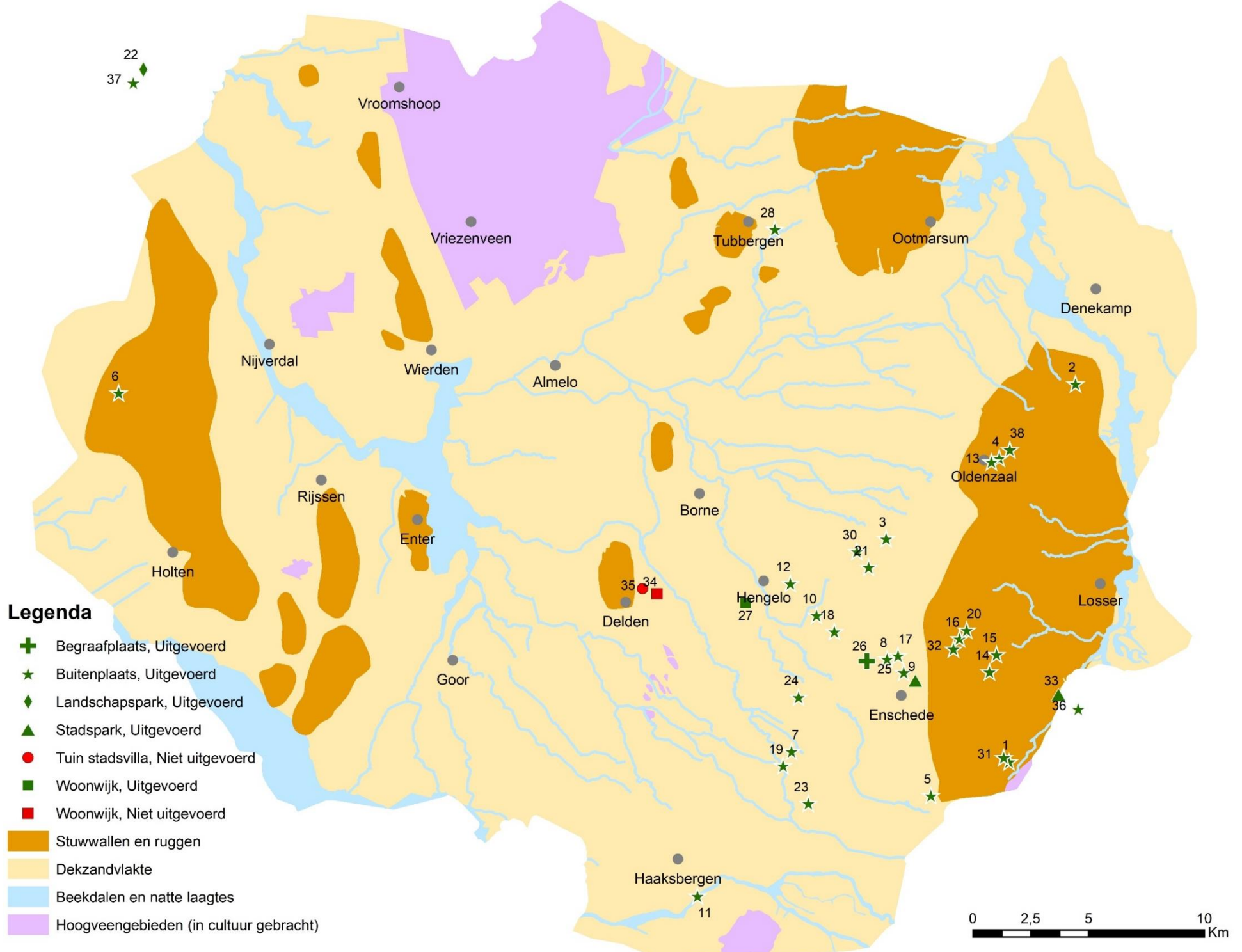
Figuur 42: Ontwerp voor een tuinhuisje van Pieter Watterz. (Collectie Kasteel Rosendael, Geldersch Landschap en Kasteelen)

²⁴⁸ Holwerda, 2018. [website]

²⁴⁹ Voor zover bekend bij de auteur.

3.5. Overzicht van werken

Zoals figuur 43 aantoont liggen de tuinen en parken van Pieter voornamelijk ten oosten van de lijn Haaksbergen-Hengelo-Oldenzaal, op niet al te grote afstand van de Twentse textielsteden. Zijn werken bestaan voornamelijk uit buitenplaatsen, maar hiernaast ontwerpt hij een aantal openbare parken, woonwijken en een begraafplaats. Tabel 2 geeft bij ieder ontwerp op de kaart inzicht in de naam, de opdrachtgever en het ontwerpjaar. Enkele niet uitgevoerde werken zijn ook opgenomen. Overzichten van alle tot op heden bekende werken van Dirk Watez en Pieter Watez binnen en buiten Twente zijn te vinden in Bijlagen I en II.

Figuur 43: De spreiding van Pieters werken in Twente, weergegeven op een fysisch geografische kaart. (figuur auteur)

Tabel 2: Chronologisch overzicht van de Twentse werken van Pieter Watzet.
(Gebruikte bronnen staan in de verantwoording van de figuur)

Naam	Jaar*	Plaats	Nr. kaart	Opdrachtgever
Wakkengoor	1891	Gronau	36	G. Van Delden
Wooldrik***	1893	Enschede	29	Mr H. ter Kuile
Smalenbroek	1894	Enschede	5	Mr E. ter Kuile
De Grundel	ca. 1895	Hengelo	12	Ir C.F. Stork
Teesink	1898	Boekelo	7	H.J.E. van Heek
Kalheupink	1900	Oldenzaal	4	Fam. Gelderman
Lonnekermeer	1901	Hengelo	30	Otto Stork
Klieverik	1903	Oldenzaal	38	R. van Wulfften Palthe
De Belder	1905	Hengelo	10	Fam. Dikkers
De Tol	1909	Enschede	18	N.G. van Heek
Zonnebeek	1906-08	Boekelo	23	J.B. van Heek
De Wildernis	1910	Hengelo	21	Fam. Van Heek
Sprengenberg	1910	Haarle	6	A.W.W. van Wulfften Palthe
De Weele	1911	Boekelo	19	H. Van Heek-Jannink
Tuindorp 't Lansink	1911	Hengelo	27	C.F. Stork.
Villapark Voormors	1911	Delden	33	Gemeente Delden (niet uitgevoerd)
Hakenberg	1912	Oldenzaal	2	Familie Lohman- Blijdenstein
De Haer	1912	Oldenzaal	13	Familie Gelderman, later C.M.
Aamsborgh	1913	Enschede	1	Familie Jannink-Ter Kuile
Hölterhof	1913	Glanerbrug	31	N.G. Jannink-ter Kuile
De Welle	1915	Enschede	20	B.W. en H.G. Blijdenstein

Den Kotten	1915	Enschede	17	O. ten Cate
Welna**	1916	Lonneker	32	B.W. ter Kuile
De Bleeck	1916- 1918	Haaksbergen	11	J.G.H. Jordaan
G.J. Van Heekpark	1918	Enschede	9	Erven G.J. van Heek
Park 1813	1918	Lemele	22	Oranjebond van Orde
Alg. Westerbegr.	1921	Enschede	26	Gemeente Lonneker
Het Stroot***	1925	Boekelo	24	G.J. van Heek, A.H. van Heek
Hooge Boekel	1925-26	Lonneker	15	H. Van Heek
Lemelerberg	1928	Lemele	37	Familie Ledeboer
Van Lochemsbleek	1929	Enschede	25	Familie van Heek
Bultserve	1930	Glanerbrug	33	Gemeente Lonneker
Het Oosterveld	1935-38	Hengelo	3	L. Van Heek Jr.
Het Witte Huis	1935	Delden	34	Eigen tuin (niet uitgevoerd)
Het Spik	1937	Enschede	5	Fam. Ter Kuile
De Heide	onbekend	Enschede	14	Fam. Ter Kuile
Baasdam	onbekend	Tubbergen	28	Fam. Ter Kuile
A. Ledeboer- park***	onbekend	Enschede	8	Familie Ledeboer

* Jaar van door Pieter ontworpen aanleg of aanpassing,
die soms gedeeltelijk is uitgevoerd.

** Van dit ontwerp is niet zeker dat het is uitgevoerd door
Pieter.

*** Aanpassing van een eerder ontwerp van Dirk Watzet.

3.6. Conclusie

Dirk Wattez legt de basis voor Pieters carrière door zijn naamsbekendheid en de contacten die hij legt met Twentse textielfamilies. Pieter vormt vanaf de beginperiode van zijn carrière ook zijn eigen netwerk en voert opdrachten uit voor andere families. Met name na het overlijden van zijn vader legt hij vaker tuinen aan voor de familie Van Heek, waarvoor Dirk ook veel opdrachten uitvoert.

Tijdens zijn vroege carrière ontwerpt Pieter in Twente buitenplaatsen voor de textielabrikanten. Vanaf 1911 zou hij ook woonwijken ontwerpen voor zowel de lagere als hoge sociale klasse. Vanaf 1918 ontwerpt hij stadsparken, maar soms ook voor buiten de bebouwde kom. Vanaf 1921 ontwerpt hij ten minste één begraafplaats. Naast de fabrikanten zijn gemeenten een belangrijke opdrachtgever. Een aantal ontwerpen voert hij uit in samenwerking met de Heidemaatschappij, waarvan hij soms ook een opdracht voor een ontwerp ontvangt.

Er heeft in Pieters carrière een verschuiving plaatsgevonden qua ontwerpstyl. Zijn vroegste werken zijn uitgevoerd in late landschapsstyl, maar vanaf 1906 ontwerpt hij vaker in de modern geometrisch/ symmetrisch styl en zijn invloeden uit de gemengde styl zichtbaar. Na 1910 maakt hij soms ook een puur geometrisch of architectonisch ontwerp. Aan het einde van zijn carrière keert de landschappelijke styl weer vaker terug. Er is niet een heel duidelijk verband tussen de stilyen en de type opdrachten waargenomen.

Pieters werken zijn voornamelijk geconcentreerd in het oostelijke deel van Twente, ten oosten van de lijn Haaksbergen-

Hengelo-Oldenzaal en in de nabijheid van de Twentse textielsteden. Er zijn echter enkele uitzonderingen zoals Park 1813 bij Lemele en landgoed Baasdam bij Tubbergen. Fysisch geografisch gezien liggen de parken en tuinen voornamelijk op hogere zandgronden, stuwwallen en in mindere mate in de beekdalen.

4. Het ontwerpproces

In paragraaf 1.6 is een conceptmodel gepresenteerd met factoren die mogelijk van invloed zijn op de ontwerpen van Pieter Watzel. Op basis van vijf verschillende ogende ontwerpen verspreid over zijn loopbaan is in dit hoofdstuk uiteengezet voor welke invloeden aanwijzingen zijn gevonden.

4.1. Analyse ontwerpen

Teesink (1898)

Op het landschappelijke ontwerp voor Teesink (figuur 13) zijn weergegeven de: paden, bouwwerken, waterpartijen, beplanting en zichtlijnen. Deze zijn afzonderlijk met de lagenbenadering geanalyseerd (figuur 44). Niet zichtbaar op het ontwerp zijn het reliëf en de tuinsieraden. Verder zijn wat notities op het ontwerp verduidelijkt (figuur 46).

Beplanting

Op het ontwerp is de beplanting niet verder gespecificeerd dan vlakken met bos, weides, solitaire bomen of struiken en een moestuin (middelste kleur groen). De moestuin en de weides aan weerszijden overlappen met een deel van het terrein dat grotendeels al open was voorafgaand aan de aanleg (figuur 6). Ten westen en zuiden van de villa liggen vier druppelvormige vlakken waarbinnen de beplanting is ingetekend. Op iedere druppel zijn twee of drie plukjes bos ingetekend, waar tussendoor langgerekte gazons lopen. Op de overgangen van gazon naar bos staan losse struiken of bomen ingetekend, net

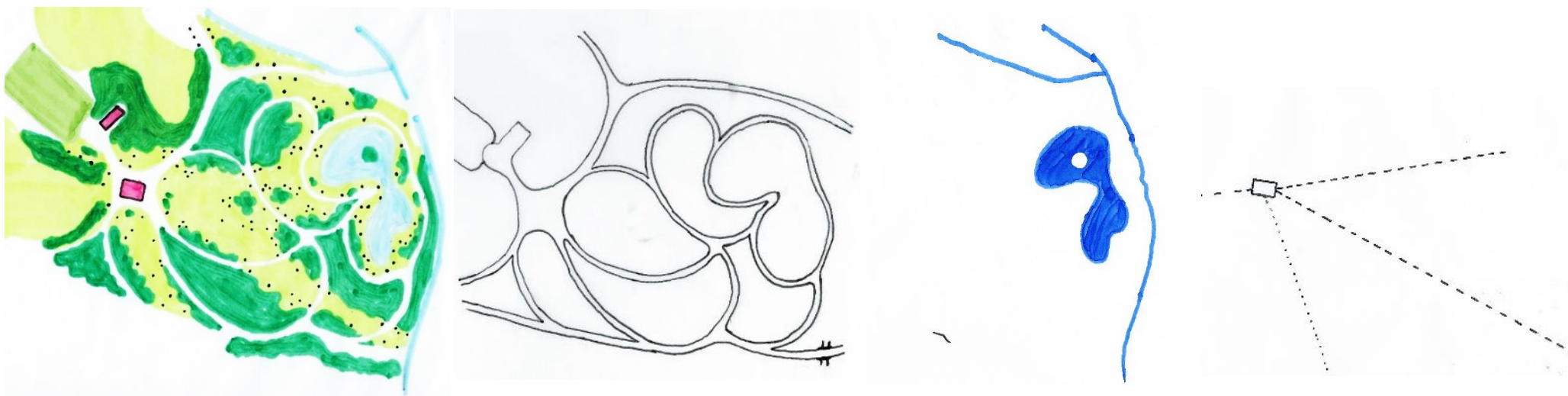
als langs de wegen en rondom de vijver. Over het hele ontwerp staan relatief veel kleine groepjes met beplanting ingetekend, zelfs dicht om de villa.

Paden

De paden lopen afwisselend door bos en grasland om de druppelvormige vlakken, om de vijver en er zijn twee oprijlanen ingetekend. Vanaf de villa is het mogelijk om in drie richtingen een wandeling door het park te starten, waarbij je telkens op een tweesprong uitkomt. De meeste paden komen vloeiend bij elkaar in een tweesprong, maar centraal in het ontwerp komen vier wegen bijeen. De weg aan de zuidzijde die de beek kruist, is een weg die al bestond en is opgenomen in het ontwerp. Ten oosten van de villa sluit een pad aan op het koetshuis en de moestuin.

Water

Het water op het ontwerp bestaat uit een vijverpartij en vlak ernaast de Teesinkbeek (of op historische kaarten Boekeler-veldbeek), die het ontwerp aan de oostzijde begrenst. De noord-zuid-gerichte vijver heeft in het midden een versmalling en het grootste deel aan de noordzijde is voorzien van een eiland. De zuidwaarts stromende beek vertakt in wat Pieter noemt de 'oude beek' en de 'nieuwe beek'. Op kaarten (figuur 6) is in deze tijd echter alleen de nieuwe beek aangegeven en vermoedelijk was enkel deze gekanaliseerde variant nog functioneel.

Figuur 44: De beplanting, paden, water en zichtlijnen op het ontwerp voor Teesink. (tekeningen auteur)

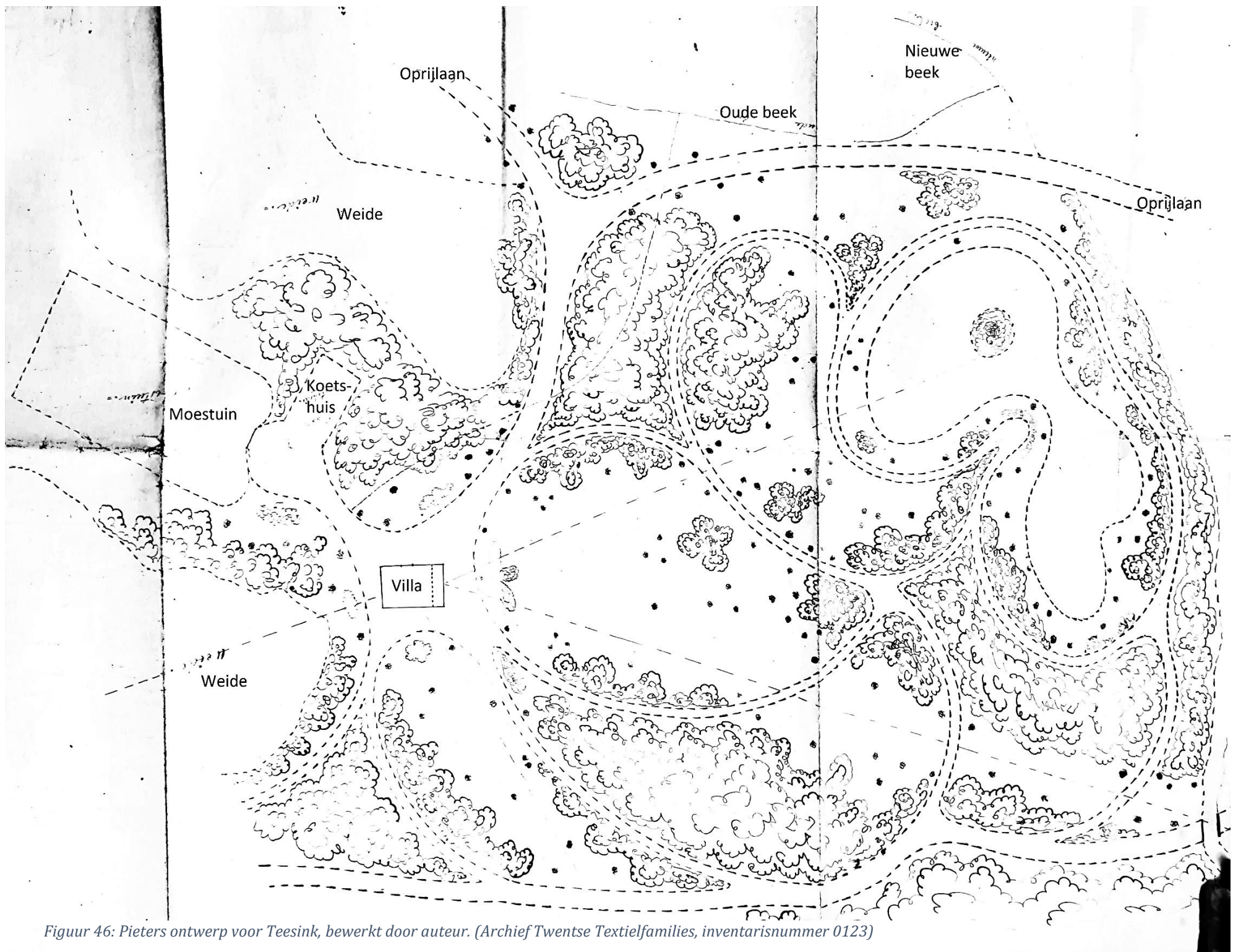
Zichtlijnen

Op het ontwerp zijn vier zichtlijnen ingetekend, al is die naar het zuiden op het originele ontwerp nauwelijks waarneembaar. Wat opvalt is dat vanaf de smalle zijde van het huis in gelijke hoek twee zichtlijnen vertrekken, één richting het eilandje in de vijver en één richting de heide aan de overzijde van de beek. Vanaf de andere smalle zijde van de villa vertrekt een zichtlijn richting een weide die voor de aanleg al bestaat. Vanaf de brede zijde van het huis vertrekt een zichtlijn richting het zuiden, die gericht lijkt te zijn op een hoger gelegen akker, die is te zien op figuur 59. De zichtlijnen ogen wat smal door de vele losstaande bomen.

Het ontwerp doet in sommige opzichten denken aan ontwerpen van Dirk Watz. Hij gebruikt vergelijkbare geboogde en vloeiend samenkomende paden, druppelvormen en vrij veel groepen met solitaire bomen, zoals bij zijn ontwerp voor Het Stokhorst (figuur 45) dat hij maakte voor G. Jannink in Lonneker.

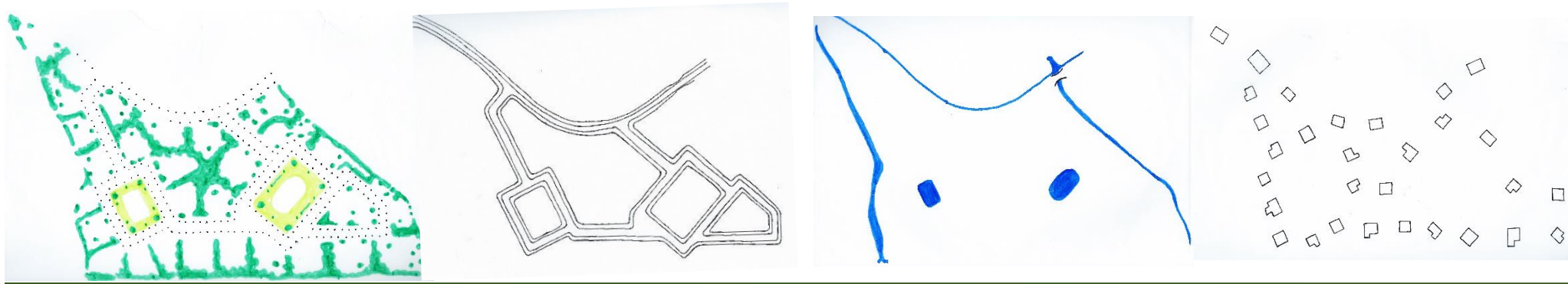

Figuur 45: Ontwerp van Dirk Watz in 1889 voor Het Stokhorst. (Het Nieuwe Instituut, archieftoegang BAZE, inventarisnummer 110334725)

Figuur 46: Pieters ontwerp voor Teesink, bewerkt door auteur. (Archief Twentse Textiefamilies, inventarisnummer 0123)

Voormors (1911)

Figuur 47: Beplanting, wegen, water en bebouwing op het ontwerp voor de Voormors. (tekeningen auteur)

Op het architectonische ontwerp voor het villapark op de Voormors in Delden zijn weergegeven de beoogde: beplanting, paden en wegen, water en bebouwing (figuur 47 en figuur 48). Niet zichtbaar zijn zichtlijnen, reliëf en tuinsieraden. Op aanvullende tekeningen die hij maakt is het reliëf voor de oostelijke helft van het ontwerp wel zichtbaar.

Beplanting

De beplanting op het ontwerp is niet toegelicht, maar er valt in ieder geval onderscheid te maken tussen bosjes (donkergroen) met opgaande beplanting rondom de villa's en laanbomen langs de alle wegen. Rondom de vijvers liggen vermoedelijk gazons (lichtgroen) en losstaande struiken of planten (donkergroen).

Wegen

De wijk kent twee toegangswegen die vanaf de doorgaande weg aan de zuidzijde de wijk in gaan. Hier lopen beiden wegen om

een klein plantsoentje met een vijver. Aan de oostzijde van het ontwerp loopt de weg ook om een wat grotere losse kavel. Wat opvalt is dat langs alle wegen op het ontwerp brede trottoirs zijn getekend (zie ook figuur 48).

Water

Het ontwerp bestaat uit waterlopen die de wijk aan de west en oostzijde begrenzen, een sloot aan de overzijde van de doorgaande weg en twee vijvers in de woonwijk. Er staat overigens niet op het ontwerp aangegeven dat het gaat om vijvers.

Bebouwing

Op het ontwerp staan dertig villa's afgebeeld waarvan het merendeel langs de rand van het ontwerp is geplaatst, acht op een eiland in het ontwerp en één huis staat op een grotere losgelegen kavel.

ONTWERP VOOR EEN VILLAWYK OP DEN „VOORMORS”

VAN DE GEMEENTE STAD-DELLEN

SCHAAL 1 A 500

DELLEN 2 Mei 1911

DE TUINARCHITECT

P. H. Watzel

Figuur 48: Een ontwerp van Pieter Watzel voor een villapark op de Voormors in Delden, bewerkt met tegenlicht. (Huisarchief Twickel, inventarisnummer 3645)

De Bleeck (1914)

Op het ontwerp (figuur 50) voor De Bleeck in gemengde stijl zijn weergegeven de: padenstructuur, bouwwerken, waterpartijen, beplanting en de zichtlijnen. Deze zijn afzonderlijk met de lagenbenadering geanalyseerd (figuur 49). Niet zichtbaar op het ontwerp zijn het reliëf en de tuinsieraden. Wat opvallend is ten opzichte van andere ontwerptekeningen van Pieters hand, is dat de een legenda met soorten planten is toegevoegd. De noordpijl klopt overigens niet, want het noorden is een kwartslag naar rechts.

Beplanting

De indeling bestaat uit weilanden rondom het huis, bouwlanden aan de zuidwestzijde en aan de overzijde van de beek heidevelden. Hier ligt ook nog een driehoek met grasland en een strook bouwland. De weilanden en groepjes beplanting die zijn aangebracht ogen landschappelijk. Vlakken met opgaande beplanting zijn relatief klein en langwerpig. Gazons zijn gebogen van vorm en her en der uitlopend in een puntje. Het gazon naast de vijver is druppelvormig.

Groepen met coniferen en cipressen en tal van bloeiende struiken omlijsten het gras (nummers 1, 2 en 12) en staan om de nieuwe hutplaats (nummer 7). Bestaande wilgen rond de vijver (nummer 3) zijn opgenomen in het ontwerp en aangevuld met gele treurwilgen, veldesdoorn, douglassparren, en bloeiende struiken (nummers 4, 8, 9 en 10). Langs het smallere deel van de vijver staan rododendrons (nummer 5) en onder andere zilverwilg, zwarte els, hazelaar (nummer 6).

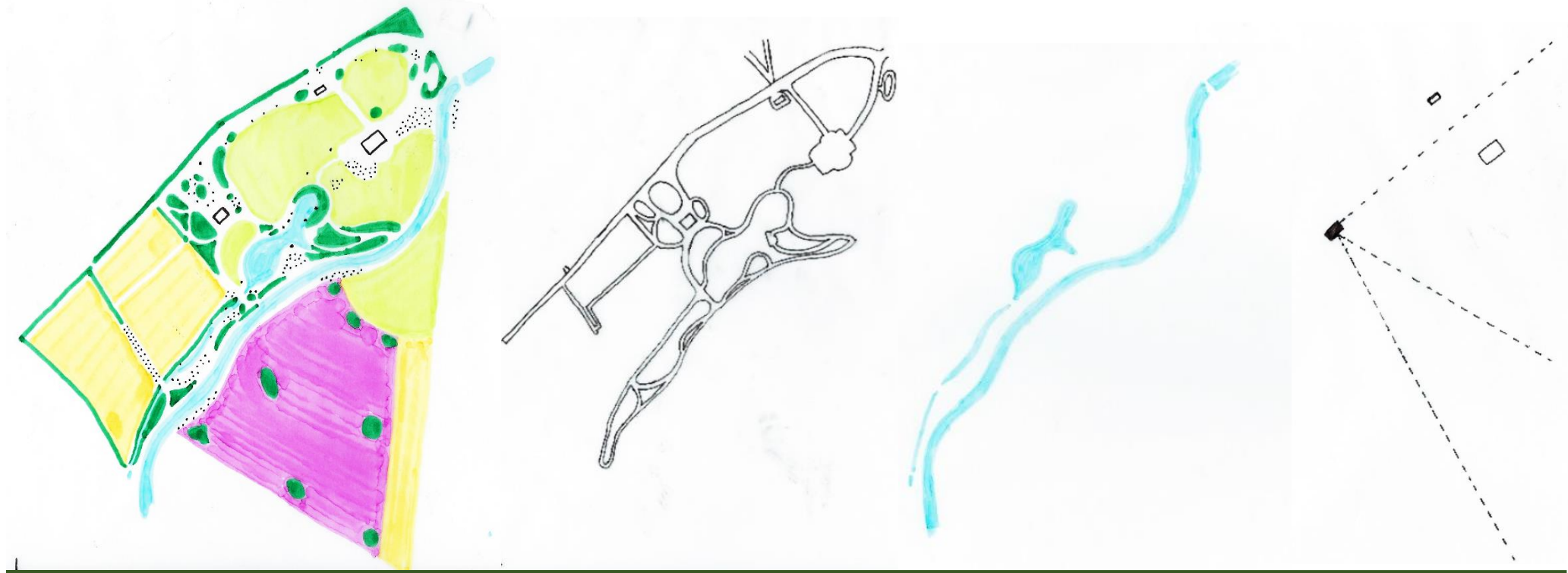
De heide aan de overzijde van de beek is opgenomen in het ontwerp, maar hierop staan wel nieuwe groepen met beuken (nummer 11) ingetekend. Bestaande houtsingels en bomenlanen die de bouwlanden aan de zuidwestzijde omlijsten en die aan de noordzijde van het terrein, zijn opgenomen in het ontwerp (zie ook figuur 66).

Paden

De paden zijn enkel ingetekend aan de noordzijde van de beek en lopen om de vlakken met gras en opgaande beplanting, de vijver en om de bouwlanden. Wat opvalt is het fijnmazige netwerk aan paden rondom de vijver. Met name tussen vijver en beek is maar beperkt ruimte en zijn toch evenwijdig lopende paden ingetekend. Op twee plaatsen zijn er bruggetjes over het smalle gedeelte van de vijver. Aan de noordzijde is de houtsingel als basis gebruikt voor de padenstructuur, waar mogelijk al een pad liep.

Water

Waterpartijen op het ontwerp bestaan uit de zuidwaarts stromende Buurserbeek en een min of meer evenwijdig lopende vijverpartij. De langwerpige vijver heeft een versmalling en een zijtak richting de beek (de inlaat). Richting het zuidwesten gaat de vijver via een smaller gedeelte over in een kunstmatig beekje. Voor deze waterpartij lijkt gebruik te zijn gemaakt van de afvoer van de voormalige blekerij (zie ook figuur 66). Een dergelijke langwerpige vijver is niet heel vaak te zien op ontwerpen van Wattez, maar wel bijvoorbeeld wel op het ontwerp voor het Van Lochemsbleekpark.

Figuur 49: De beplanting, paden, water en zichtlijnen op het ontwerp voor De Bleeck. (tekeningen auteur)

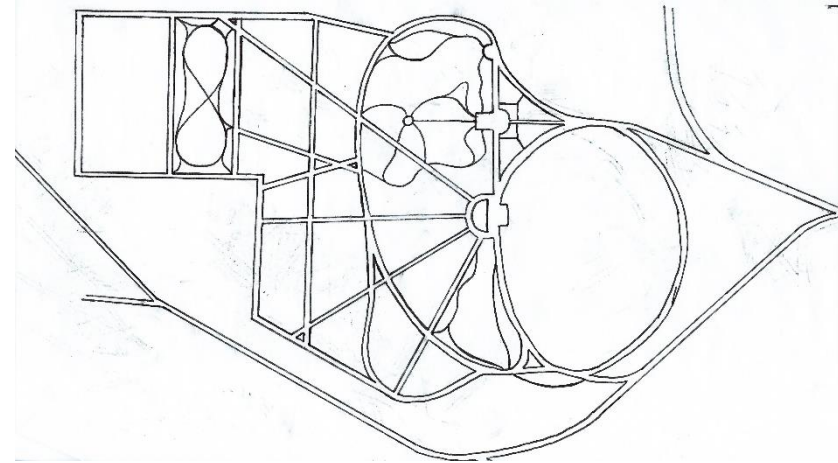
Zichtlijnen

Wat opvalt is dat de drie zichtlijnen zijn ingetekend vanaf de nieuwe hutplaats, zoals Pieter het noemt en niet vanaf het bestaande huis. Eén zichtlijn gaat, via het druppelvormige gazon, over de vijver richting de verste uithoek van de heide. De middelste zichtlijn loopt eveneens naar de overzijde van de beek naar groepjes beuken en grasland.

Figuur 50: Pieters ontwerptekening voor landgoed De Bleek. (Archief Twentse Textiel families, inventarisnummer 0902)

Lemelerberg Zuid (1928)

Figuur 51: Beplanting en paden op het ontwerp voor de Lemelerberg Zuid. (tekeningen auteur)

Op het modern symmetrische ontwerp voor de zuidzijde van de Lemelerberg (figuur 53) zijn weergegeven de: beplanting, water, paden, bouwsels, functies en reliëf. De laatste drie aspecten zijn op één analysetekening weergegeven, omdat die sterk met elkaar samenhangen (figuur 52). Zichtlijnen zijn niet benadrukt op het ontwerp, maar deze zijn wel te herkennen.

Beplanting

De beplanting (figuur 51) bestaat uit heide met opslag rondom het centraal gelegen huis, lobben met naaldbos (donkergroen) aan de randen en verspreid over het centrale deel van het ontwerp loofbomen en andersoortige beplanting (lichtgroen). Aan de oostzijde van het terrein zijn stuifzanden (lichtgeel) ingetekend en nog verder staan bouwlanden óf een golfbaan

(donkergeel) vermeld. Wat opvalt is dat de loofbomen en andersoortige beplanting is ingetekend rondom de zogenoemde 'ravijnen' en gebouwen en dat de omvang kleinschaliger is dan de naaldbossen.

Water

Op de analyse van de beplanting is te midden van de ravijnen aan de noordzijde één vijver weergegeven (donkerblauw). Verder is geen water afgebeeld.

Paden

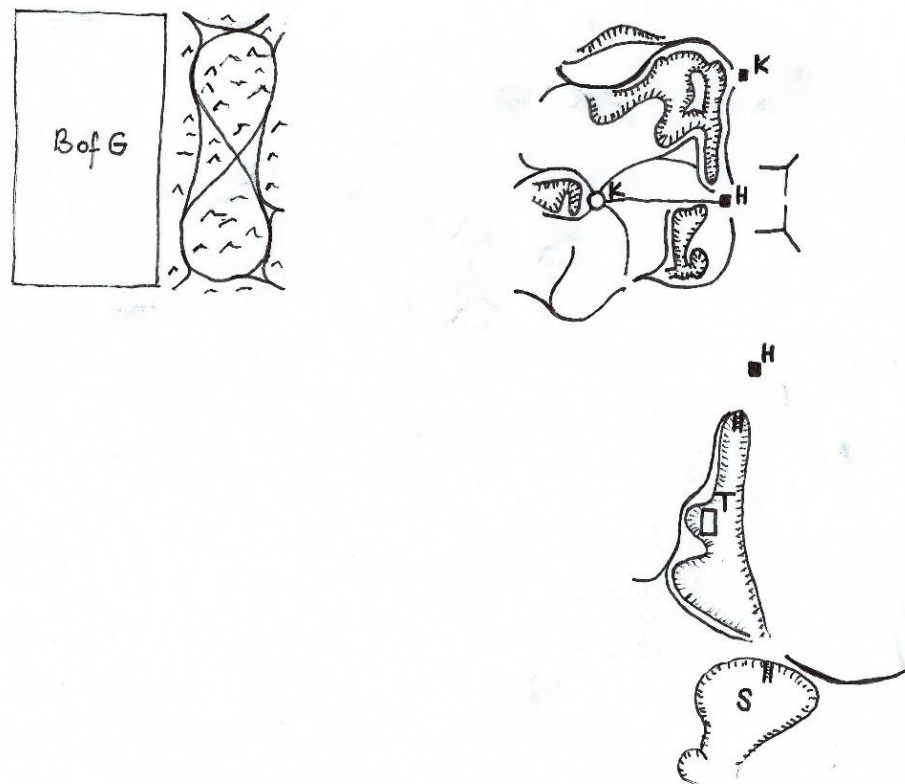
De padenstructuur bestaat uit wijds geboogde paden rondom het centrale huis, die aan de westzijde worden doorsneden met rechte lanen. Deze lanen zijn deels diagonaal en symmetrisch ingetekend ten opzichte van de langwerpige as die van oost

naar west loopt. Ondanks het feit dat zichtlijnen op het ontwerp niet zijn benadrukt fungeren de lanen als zodanig. Aan het einde van de lanen zijn openingen in het bos gemaakt. Vanaf de zuidelijke rondweg is het huis daardoor vanuit ten minste zes verschillende hoeken zichtbaar. Aan de noordzijde loopt haaks op de centrale as een pad waaraan een tweede huis en een koepel zijn ingetekend. Diagonaal lopen er twee paden richting een gebied met stuifzanden en iets wat op een renbaan lijkt. Tot slot zijn er fijnmaziger wandelpaden ingetekend vanaf de huizen, koepeltjes en langs de ravijnen. Routes zijn op deze manier gescheiden voor verschillende vormen van gebruik.

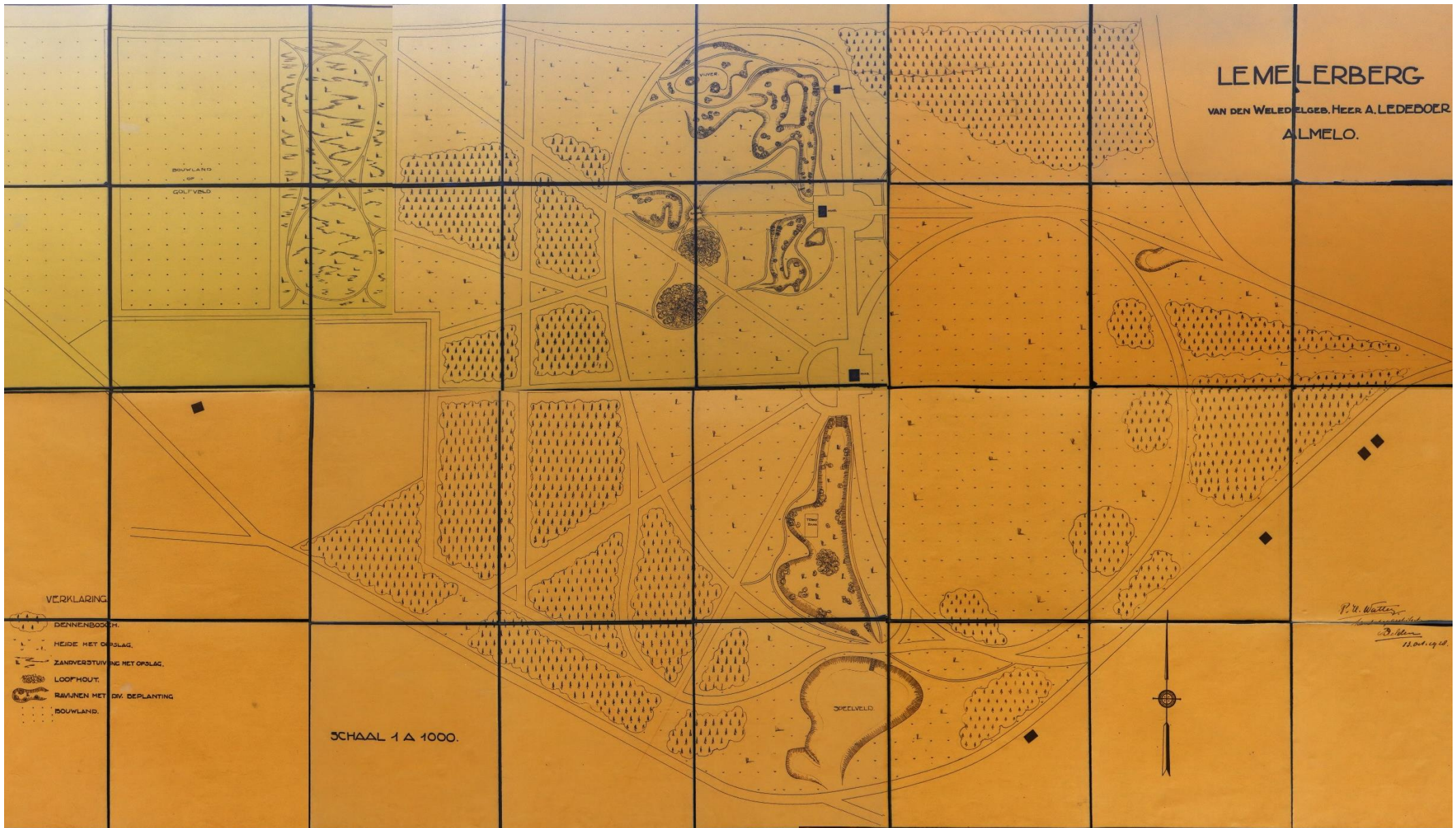
Beleving (reliëf, bouwsels en functies)

Verspreid over het ontwerp zijn kleinere ruimtes te vinden waar reliëf, bouwsels en verschillende functies samenkomen. Dit is opvallend omdat op ontwerpen van Pieter meestal niet of nauwelijks reliëf wordt aangegeven en minder functies zijn vermeld. De nadruk van dit ontwerp lijkt te liggen op de mogelijkheden om het park te beleven.

Het reliëf is ingetekend in de vorm van ravijnen en stuifduinen. Via trappen is het mogelijk om de ravijnen de betreden. Het zuidelijkste ravijn is aangegeven als speelveld (S) en in het ravijn iets zuidelijk ligt een tennisbaan (T). In het noordwesten staat vermeld dat de ruimte dient als bouwland of golfveld (B of G). Hiernaast lijkt te midden van de stuifduinen een renbaan afgebeeld, maar hier staat geen toelichting bij. Ten noorden van het centraal gelegen huis is nog een huis ingetekend en twee theekoepels. Vanaf deze bouwsels vertrekken een aantal paden tussen de ravijnen door.

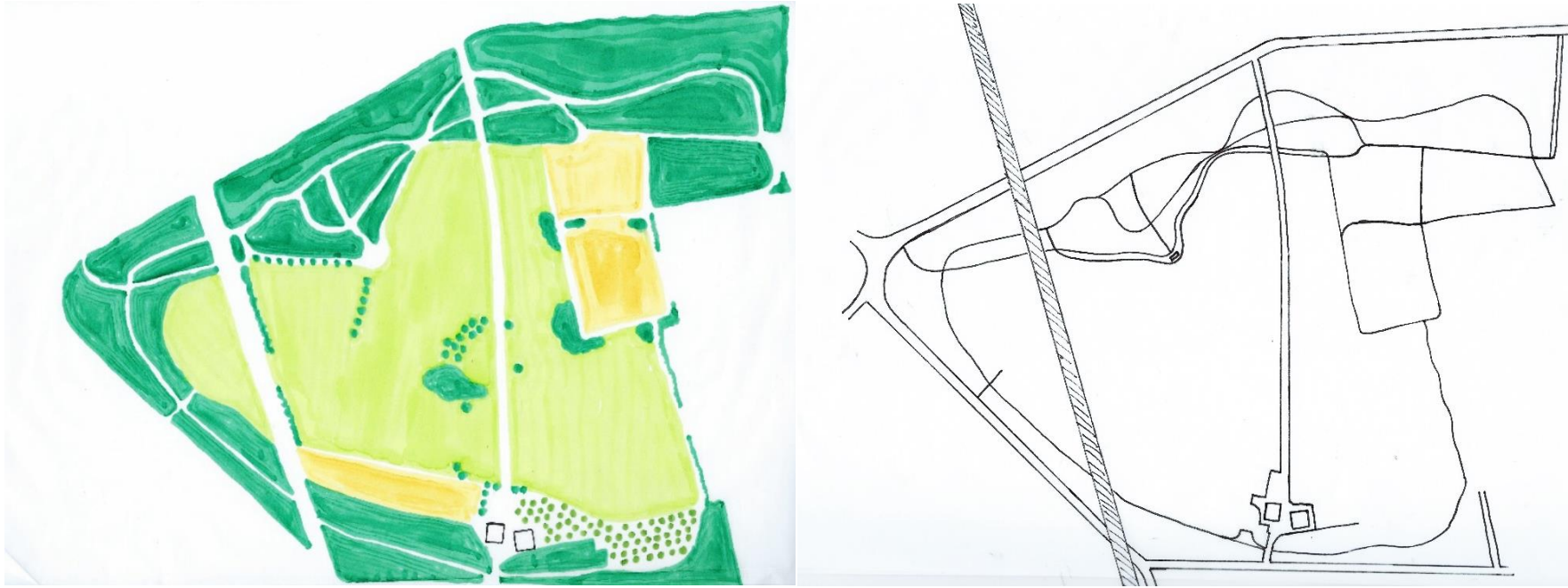

*Figuur 52: Reliëf, bouwsels en functies op het ontwerp voor de Lemelerberg Zuid.
(tekening auteur)*

Figuur 53: Ontwerp van Pieter voor de zuidzijde van de Lemelerberg. (Huisarchief Landschap Overijssel, ongenummerd)

Het Spik (1937)

Figuur 54: Beplanting en paden op het ontwerp voor Het Spik. (tekeningen auteur)

Het landschappelijke ontwerp voor Het Spik is relatief eenvoudig. Enkel aangegeven zijn: de beplanting, paden (inclusief enkele bankjes) en bebouwing. Niet weergegeven zijn: zichtlijnen, water, tuinsieraden en reliëf.

Beplanting

Qua beplanting wordt op het ontwerp onderscheid gemaakt tussen bestaande bossen, nieuwe aanplant, een boomgaard (in het zuidoosten) en weilanden. De donkergele percelen zijn

bouwlonden. Wat opvalt is dat de bossen het terrein aan de noord-, west- en zuidzijde omsluiten, maar in het oosten wordt het terrein alleen begrensd door een houtsingel. De spoorlijn aan de westzijde is ook afgeschermd met een houtsingel. Te midden van de weides en op de overgang naar bouwland zijn groepjes beplanting en solitaire bomen getekend. Het patroon waarin deze bomen staan oogt wat willekeurig. Tot slot is in het zuidoosten een boomgaard ingetekend.

GEMEENTE LONNEKER

SECTIE G. BLAD 3

SCHAAL 1:1000

Figuur 55: Ontwerp voor Het Spik uit 1937 dat gedeeltelijk is uitgevoerd. (Archief Landschap Overijssel, doos 142, dossiernummer 0588)

Paden

Wandelpaden lijken het ontwerp in sterke mate te hebben bepaald. Vanaf het huis is het mogelijk om een rondwandeling te maken door de bossen en langs de houtwal aan de oostzijde. In de bossen aan de noordzijde splitsen de paden af en toe en komen ze weer samen. Aan de rand van het bos zijn heren der zijtes getekend, die een uitzicht bieden over de weide.

Een ander interessant aspect is dat dit ontwerp een tweede versie is en er vrij veel is gewijzigd ten opzichte van de eerste versie (figuur 56). Op de eerste versie zijn er over de weide geboogde paden ingetekend die aansluiten op de bestaande beplanting. Paden zijn ook meer te vinden in de bossen en door de boomgaard.

Figuur 56: Het eerste ontwerp in 1937 voor Het Spik. (Archief Landschap Overijssel, doos 142, dossiernummer 0588)

4.2. Invloeden

Het conceptmodel gaat ervanuit dat de ontwerpen van Pieter Watez niet enkel een weerspiegeling zijn van zijn eigen ervaringen en smaak, maar dat eveneens het onderliggende landschap, zijn contacten, gepubliceerde bronnen en praktische factoren van invloed zijn geweest op zijn uiteindelijke ontwerpen. In deze paragraaf worden de aanwijzingen en mogelijke aanwijzingen die hiervoor zijn gevonden opgesomd.

Invloed van het onderliggende landschap

Het bestaande landschap lijkt sterk van invloed op Pieters ontwerpen. Aanwijzing hiervoor is dat 'bestaande beplanting' vaak is opgenomen in de legenda en dat boomgroepen en/of bospercelen zijn verwerkt in het ontwerp. Dit is bijvoorbeeld het geval bij De Bleeck en Het Spik, waar ook de houtsingels aan de randen ook verwerkt in het ontwerp. Bij Park 1813 zijn aanwezige jeneverbesstruiken gebruikt.²⁵⁰ Pieter maakt ook gebruik van de bestaande heide, zoals is te zien bij zijn ontwerp voor de Lemelerberg Zuid en bij De Bleeck. Daarnaast maakt hij niet alleen gebruik van exotische bomen en struiken, maar verwerkt hij ook veel inheemse soorten in zijn ontwerpen.

Een andere aanwijzing is hoe bij zijn ontwerpen gebruik wordt gemaakt van het bestaande reliëf. Dit is op basis van enkel het ontwerp vaak niet af te lezen, aangezien hoogteverschillen meestal niet zijn aangegeven. Documenten waarin de uitvoering van De Bleeck en Teesink (paragraaf 5.1 en 5.2) is te lezen en de hoogtekaart (Bijlag III) geven meer informatie. In

beide gevallen is de huisplaats een stuk verhoogt met het zand uit de vijver. Bij het ontwerp van Teesink lijkt een hogere akker te zijn gebruikt als zichtpunt richting het huis en het maaiveld waar de bossen aan weerszijde van deze zichtlijn op staan lijkt hoger. Bij De Bleeck wordt de al hogere oever van de beek op enkele plaatsen enigszins aangevuld en gebruikt voor een golvend pad.²⁵¹ Bij het Park 1813 is net als op de Loenermark het reliëf benadrukt met bos.²⁵² Er zijn dus enkele aanwijzingen dat Pieter het bestaande reliëf gebruikt in zijn ontwerpen.

Invloed van personen en instanties

Pieters contacten lijken sterk van invloed te zijn geweest op zijn ontwerpen. Een aanwijzing hiervoor is in de eerste plaats de gelijkenissen van zijn vroege ontwerpen met de landschappelijke ontwerpstyl van Dirk Watez. Zo zijn vergelijkbare druppelvormige gazons, geboogde paden die vloeien samen en grote hoeveelheden aan clumps (kleine groepjes bomen) waargenomen. De opdrachtgever lijkt ook veel invloed te hebben gehad op de ontwerpen, wat informatie over de uitvoering bevestigt (zie paragraaf 5.3). Een belangrijke aanwijzing hiervoor is dat er vaak meerdere ontwerptekeningen worden gemaakt. Er vindt nauw contact plaats tussen Pieter en de opdrachtgever waarbij wijzigingen ten opzichte van de beplanting worden besproken.

Een tuinbaas kan hierbij meestal niet een rol hebben gespeeld, want die is er in veel gevallen nog niet. In veel gevallen is er geen oudere tuin aanwezig. Bij de uitvoering van de Bleeck

²⁵⁰ Blok, 2018, p. 57.

²⁵¹ Waarneming van auteur.

²⁵² Blok, 2018. p. 57.

(paragraaf 5.2) is bijvoorbeeld te lezen dat er nog wordt gezocht naar een geschikte tuinbaas.

Een ander mogelijke aanwijzing voor invloed zijn de ontwerpen met invloeden uit de architectonische stijl, zoals villapark Voormors in 1911 en Het Oosterveld rond 1938. In Nederland is Tersteeg een van de eerste en belangrijkste tuinarchitecten die zou werken in de architectonische stijl. In lijn met wat Pieter later vaak zou verkondigen werken architecten en landschapsarchitecten volgens hem niet genoeg samen.²⁵³ ²⁵⁴ Het is aannemelijk dat de heren elkaar al vroeg kennen, aangezien Tersteeg vanaf 1891 ook in Bussum woont en vanaf 1903 in Naarden.²⁵⁵

Een andere mogelijke aanwijzing van invloed is hoe Pieter rekening houdt met bosbouwmethoden en de samenhang tussen vegetatie en bodemtypen. Zo is bij zijn ontwerpen voor Park 1813 en de Loenermark de beplanting en bodem nauw op elkaar afgestemd. Bij het plaatsen van de beplanting is eveneens rekening gehouden met de exploitatie van het bos.²⁵⁶ Dit zijn beide samenwerkingen met de Heidemaatschappij, waar hij deze bosbouwkennis waarschijnlijk deels opdoet.

Pieter heeft vanaf jongs af aan veel contact met de Heidemaatschappij en soms worden aanvullende tekeningen voor het grondwerk door hen gemaakt. Zijn tuinen worden vaak aangelegd in onontgonnen terrein, zoals ook het geval is

bij Teesink. Hier wordt het terrein meermaals geïnspecteerd voor de aanleg van een bosplantage en visvijvers. Pieter leert via de organisatie waarschijnlijk over bosbouwmethoden en hoe vegetatie op verschillende bodemtypen groeit.

Invloed van gepubliceerde bronnen

Er is slechts één aanwijzing bekend van een gepubliceerde bron die Pieter gebruikt bij zijn ontwerpen, namelijk het boek *La theorie et la pratique du jardinage* uit 1709.²⁵⁷ Hieruit neemt hij het doolhof over voor in de tuin van Staverden.²⁵⁸

Het is aannemelijk dat hij vaker handboeken, tijdschriften of andere gepubliceerde bronnen heeft gebruikt dan enkel bij zijn ontwerp voor Staverden. Pieters omslag naar meer gemengde ontwerpen is een mogelijke aanwijzing dat hij publicatie(s) heeft gehad van tuinhistorische grootheden die deze stijl al eerder verkondigden zoals Repton, Loudon, André of Von Puckler-Muskau. Hiervoor is echter nog geen bewijs gevonden.

Invloed van levenservaringen

Er zijn enkele mogelijke aanwijzingen gevonden van levenservaringen die van invloed zijn op zijn ontwerpen. Pieters meer sobere landschappelijke ontwerpen veranderen rond 1906 van stijl en worden gaandeweg steeds meer aangekleed met bloeiende struiken, bijzondere bomen zoals bij De Bleek. Een ander voorbeeld zijn de sierbomen volgens een geometrisch patroon bij het huis Zonnebeek, als overgang naar

²⁵³ Debie, 2022, p. 55.

²⁵⁴ Tubantia, 15 februari 1951, p. 5.

²⁵⁵ Onderdelinden, 2020, p. 17.

²⁵⁶ Blok, 2014, p. 9-10.

²⁵⁷ Dezallier d'Argenville, 1709, p. 96.

²⁵⁸ Backer & Oldenburger & Blok, 2005, p. 92.

de landschappelijke aanleg. Gezien het feit dat hij regelmatig Delden bezoekt moet hij daar waarschijnlijk Petzolds aanpassingen aan het park van Twickel hebben gezien. Vermoedelijk is dit een van de inspiraties geweest voor zijn verdere ontwikkeling van de gemengde stijl met formele en landschappelijke tuindelen die hij later steeds meer via zichtassen met elkaar verbindt.

Een andere mogelijke aanwijzing is de aanleg van rotspartijen buiten Twente bij de aanleg van villapark 't Loo in Bussum. Tijdens zijn studie aan de tuinbouwschool bij het park Wilhelmshöhe ziet hij daar de gigantische barokke en romantische waterwerken waarin ook kunstmatige rotspartijen zijn verwerkt. Het is echter niet zeker of hij de rotsen binnen zijn ontwerp voor 't Loo ook heeft bedacht. Bij Wilhelmshöhe ziet hij waarschijnlijk ook voor het eerst verfijnd uitgevoerde mozaïekperken met bloemen, die kort daarvoor zijn aangelegd onder leiding van tuinbaas Franz Vetter. Bij de aanleg van de De Bleeck is Pieter ook betrokken bij plannen voor een mozaïekperk, maar het is onduidelijk of het is uitgevoerd.

Een andere mogelijke aanwijzing is dat hij bij zijn ontwerpen voor landschapsparken, zoals voor Park 1813 en ook voor de Loenermark buiten Twente, de beleving via de autoroute in het park meer centraal staat. Mogelijk heeft hij tijdens zijn reizen naar Amerika daar de 'parkways' gezien, die daar al eerder

werden aangelegd met gescheiden rijbanen voor snelverkeer, fiets en voetganger.²⁵⁹

Invloed van praktische factoren

Er is een aanwijzing en een mogelijke aanwijzing gevonden dat praktische factoren van invloed zijn geweest op het uiteindelijke ontwerp. In de eerste plaats zijn de functies van de tuin bepalend voor het ontwerp, waarbij zowel beleving als productie een rol spelen. Voor vrijwel alle ontwerpen geldt dat er meerdere rondwandelingen zijn getekend, vaak via bankjes of een theekoepel. Soms zijn er meer recreatieve elementen verwerkt in het ontwerp zoals een tennisbaan, speelplaats en renbaan. Dit is bijvoorbeeld het geval bij Lemelerberg Zuid, waar ravijnen en kleine paadjes de beleving compleet maken. Vormen van nutstuinen zijn een moestuin en bosplantage zoals bij Teesink, of een boomgaard zoals bij het Het Spik.

Er is ook een mogelijke aanwijzing gevonden dat de leverbaarheid van plantmateriaal soms een rol heeft gespeeld. Zo kan boomkweker Abbing bij de aanleg van De Bleeck niet op tijd veertig beuken leveren. Dit heeft volgens Pieter te maken met een schaarste aan beuken die er op dat moment is in het land. Uiteindelijk zijn in ieder geval minder beuken geplant, als deze al zijn geplant.

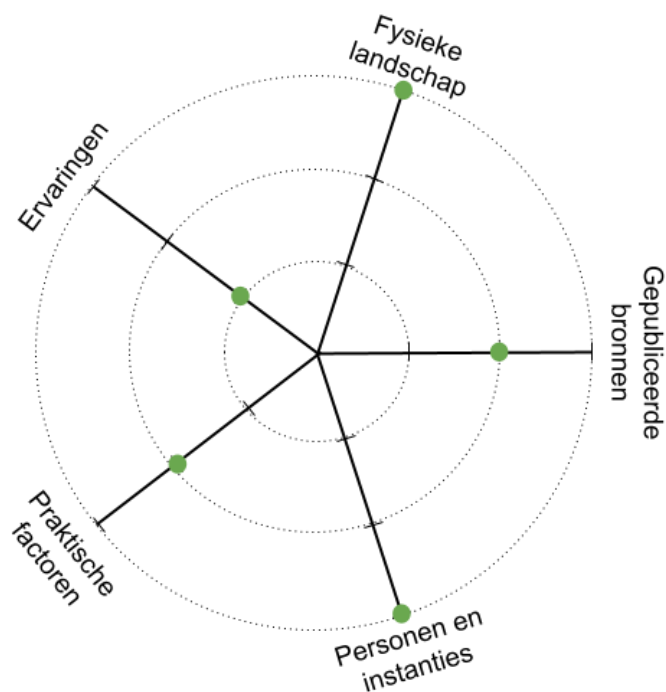
Weging met het conceptmodel

Figuur 57 is een schematische weergave van de geconstateerde invloeden per categorie. Hoe groter de ring, hoe meer aanwijzingen zijn gevonden voor invloeden op Pieters

²⁵⁹ Blok, 2018, p. 52.

ontwerpen. De aanwijzingen en mogelijke aanwijzingen zijn omgezet in de volgende beoordelingen;

- Binnenste ring: mogelijke invloed (alleen mogelijke aanwijzingen)
- Middelste ring: waarschijnlijke invloed (één aanwijzing)
- Buitenste ring: aangetoonde invloed (meerdere aanwijzingen)

Figuur 57: Schematische weergave van de invloeden op de ontwerpen van Pieter Watz. (figuur auteur)

4.3. Conclusie

De in dit hoofdstuk geanalyseerde ontwerpen zijn zowel uitgevoerd in landschappelijke-, modern symmetrische, gemengde-, en architectonische- stijl. Een aantal structurelementen zijn altijd aanwezig op de elementen, namelijk: beplanting, wegen/ paden, gebouwen en (mits aanwezig) waterpartijen. In de meeste gevallen zijn ook zichtlijnen aangebracht. Aanvullend worden afwisselend objecten, functies en plantensoorten vermeld en soms zijn extra aantekeningen op het ontwerp aangebracht, die bijvoorbeeld een beekloop of spoorlijn toelichten.

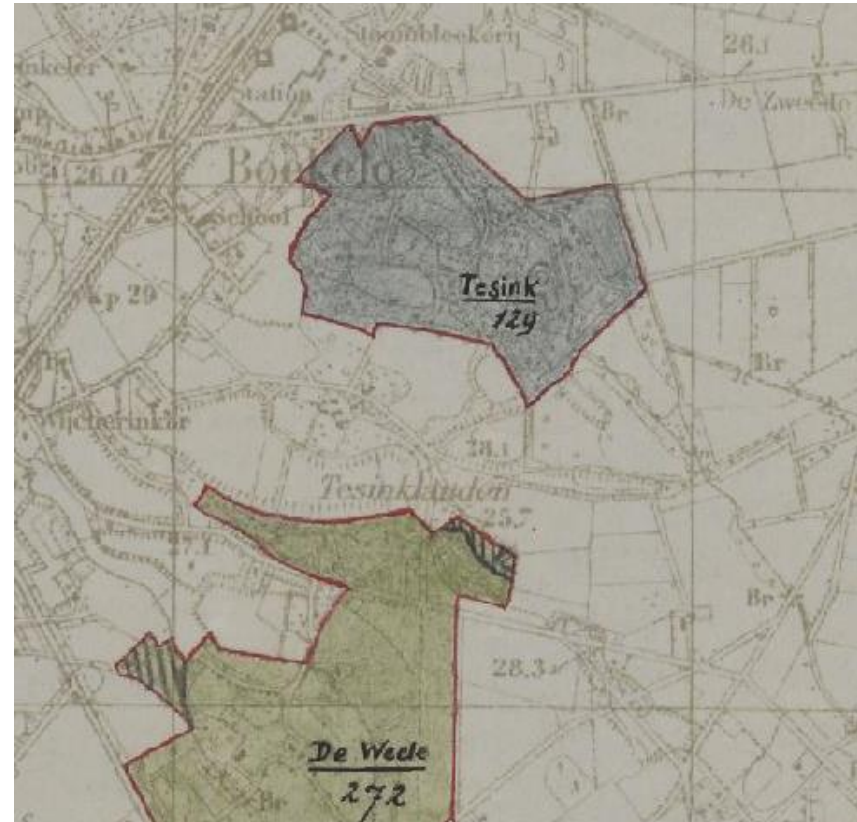
Voor vijf categorieën aan invloeden op de ontwerpen zijn in meer of mindere mate aanwijzingen gevonden. Er is met meerdere aanwijzingen aangetoond dat het fysieke landschap en personen/ instanties van invloed zijn geweest op Pieters ontwerpen. Zowel voor praktische factoren als gepubliceerde bronnen is één duidelijke aanwijzing gevonden. Beide zijn waarschijnlijk van invloed geweest op Pieters ontwerpen. Voor de invloed van levenservaringen zijn vermoedelijke aanwijzingen, maar geen duidelijke aanwijzingen gevonden.

5. De uitvoering

Bij het maken van een ontwerp, het bestek en tijdens de aanleg van parken en tuinen heeft Pieter contact met verschillende partijen zoals de opdrachtgever, aannemers, boomkwekers en de Heidemaatschappij. Uit de informatie die hierover bewaard is gebleven valt op te maken dat het proces niet altijd vlekkeloos verloopt en dat er soms tegenslagen zijn. In combinatie met de ontwerp-tekening, historische kaarten, luchtfoto's of andere beeldmateriaal van de buitenplaats dat bewaard is gebleven geeft dit een beeld van hoe Pieter te werk ging. Dit hoofdstuk beschrijft de aanleg van twee buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten en gaat dieper in op de ontwerpen.

5.1. Casestudie: Teesink (1898-1900)

Erve Teesink, ten zuiden van Boekelo, wordt al vermeld in een schattingsregister uit 1475. De Weele (figuur 58) heeft er ooit bij gehoord.²⁶⁰ Hier wordt tussen 1898-1900 landgoed Teesink aangelegd in opdracht van Hendrik Jan Engelbert van Heek (1864-1930), die ook wel Henny van Heek wordt genoemd. Figuur 59 laat de ligging te zien, met aan de noordzijde de 'Stoombleekerij'. Het woonhuis wordt ontworpen door architect R. van Woerd, die even later ook de schaapskooi op het landgoed ontwerpt.²⁶¹ Het landhuis is voorafgaand aan de bouw van een woonwijk tussen 1966-1969 afgebroken.²⁶² De

Figuur 58: Ligging van landgoed Teesink bij Boekelo, naast landgoed De Weele. (Staatsbosbeheer en Topografische Dienst, 1928-1947)

²⁶⁰ Hulshoff, 1953, p. 87.

²⁶¹ Van Heek, 2005, p. 44.

²⁶² Van Damme & Visser, 2018, p. 17.

schaapskooi wordt bij vererving van het landgoed verplaatst naar de Huttensmit bij Stepelo.²⁶³ Tot voor kort is soms aangenomen dat Dirk verantwoordelijk is voor het ontwerp

van de tuin, maar recente archiefvondsten wijzen erop dat Pieter het ontwerp maakt en adviseert bij de uitvoering.²⁶⁴ ²⁶⁵

Figuur 59: Landgoed Teesink vóór (1891) en na (1929) de realisatie van Pieters tuinontwerp. (Topografische Dienst, bewerkt door auteur)

²⁶³ Van Heek, 2005, p. 45.

²⁶⁴ Van Damme & Visser, 2018, p. 9.

²⁶⁵ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummers 0123 en 0140.

Vorbereidingen

Op 14 augustus 1898 vraagt Henny van Heek aan Pieter om zijn voorwaarden voor een tuinontwerp te sturen, waarop hij op 19 augustus het volgende antwoord: *“Voor het maken van een eenvoudige teekening reken ik gewoonlijk f.25,- verlangt u daarbij een werktekening met de noodige dwarsprofielen en beplanting kost deze teekening eveneens f.25,-. Voordat ik echter een voldoende plan kan ontwerpen, moet ik kennis nemen van het terrein en omgeving en uwe wenschen vernemen, daarvoor moet ik reiskosten maken, welke ik u in rekening breng. Gaarne zal ik van u vernemen of u een en ander goedkeurt en wanneer u mijn komst gewenscht acht, waar u mij wenscht te ontvangen. Met vriendelijke hoogachting uwe dienstwillende dienaar, P.H. Wattez, Firma D. Wattez”*.²⁶⁶

Voor een beoordeling van de gesteldheid van het terrein ‘met het oog op de aanleg van visvijvers’ schakelt Henny van Heek op 17 september de Heidemaatschappij in. Inspecteur Pennekamp die ter plaatse komt beschrijft dat het terrein van ongeveer twintig hectare voornamelijk bestaat uit lage heide en bos, naast een klein gedeelte bouw- en weiland. Aan de noordzijde vormt een beek de grens van het terrein. De ongelijkmatige bodem zorgt in delen van het bos voor een slechte afwatering en verzuring, blijkt uit een reeks bodemopnames. De inspecteur vermeldt hierbij dat de opnames moeizaam verlopen, door de dichte begroeiing van het terrein, die doorzichten ook onmogelijk maken.

Pennekamp raadt een verbetering van het terrein aan, door bestaande ruigten en bos op te meten en nieuwe afwateringssloten te graven. Enkele bestaande sloten kunnen worden gedicht. Op deze manier is het mogelijk om het geheel in te richten met bos en plantsoen. Op lagere delen zijn misschien vloeiveiden mogelijk, maar daarvoor is aanvullend onderzoek nodig. Voor de weiden ziet hij mogelijke verbeteringen door een betere drooglegging, bemesting en het inzaaien van betere grassen. Het meest opmerkelijk is zijn eindoordeel over de aanleg van de vijver: *“Uit het geringe hoogteverschil zou men afleiden kunnen dat een groot gedeelte der laag gelegen terreinen voor aanleg van vijvers geschikt zou zijn ware het niet dat in het droge jaargetijde gebrek aan water bestaat zoodat niet zelden de geheele beek droog ligt. Het natuurlijke gevolg hiervan is dat ook de waterspiegel der eventueel aan te leggen vijvers aanmerkelijk zou dalen en verschillende ziekteverschijnselen bij de visschen zouden voordoen bij gesprek aan zuurstof. Voor aanleg van vijvers is dus dit terrein wegens de slechte waterhuishouding in de zomer, derhalve beslist af te keuren”*.²⁶⁷

Eind oktober verzoekt Van Heek de gemeente om hem een vergunning te verlenen voor de aanleg van een duiker. Uiteindelijk wordt door gebruik te maken van restanten van een oude eendenkooi toch een vijver aangelegd.²⁶⁸

²⁶⁶ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0140.

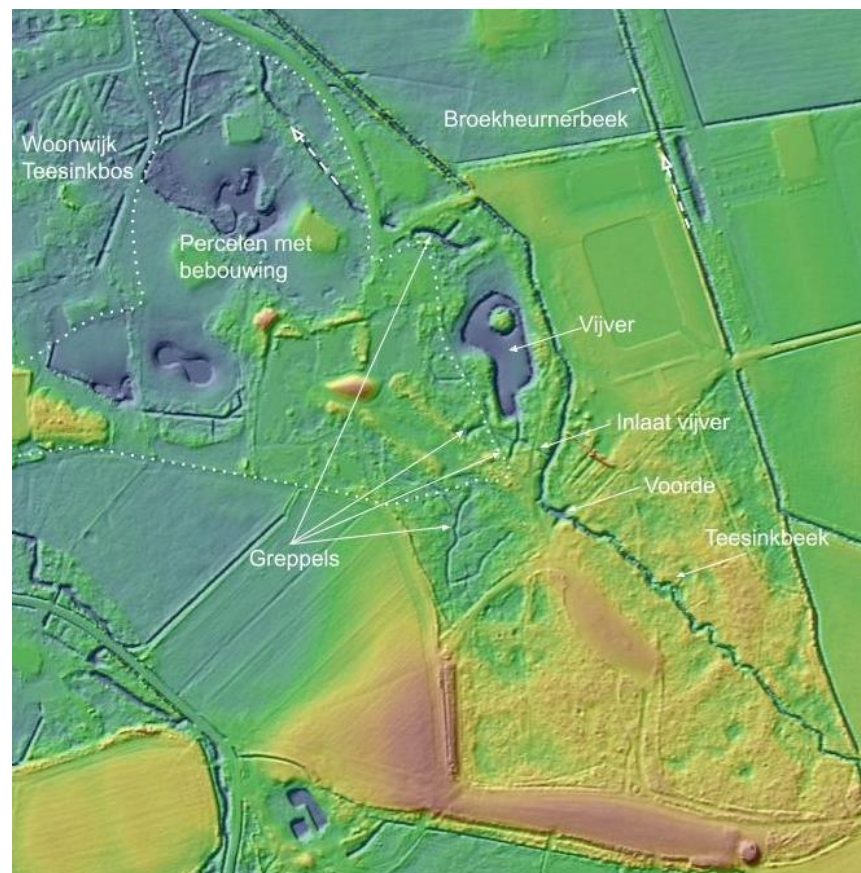
²⁶⁷ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0140.

²⁶⁸ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0123.

Aanpassingen van het terrein

Uit waarnemingen in het veld is gebleken dat er verspreid door het terrein inderdaad veel greppels zijn gegraven, die goed zichtbaar zijn op een hoogtekaart (figuur 60). Hiernaast zijn er enkele greppels verbonden met de Teesinkbeek, zoals de inlaat van de vijver (figuur 61). Een deel van deze greppels is mogelijk gegraven vanwege de adviezen van de Heidemaatschappij. De voorde in de knik van de beek (figuur 62) stamt uit een verder verleden en sluit aan op een oude doorgaande weg richting Usselo, die ook op historische kaarten zoals figuur 59 te zien is. Het deel van het terrein waar de woonwijk Teesinkbos en andere bebouwing tegenwoordig liggen is weergegeven met stippellijnen.

Op 21 oktober brengt een inspecteur van de Heidemaatschappij opnieuw een bezoek aan het terrein vanwege de aanleg van een kwekerij voor loofhout en dennen. Hij wijst hiervoor de onontgonnen gronden aan want deze zijn open, humusrijk en vochthoudend. Figuur 59 laat zien dat heide rond 1891 vooral voorkomt aan de oostzijde van de Teesinkbeek en in de noordwesthoek van het terrein. De inspecteur adviseert om de bodem hiervoor geschikt te maken om grondbewerking en meststoffen. Hiernaast moeten de paden minimaal anderhalve meter breed worden, met zoomen van tweeënhalve meter. Anders kan het hout niet goed met paard en kar worden afgevoerd.²⁶⁹

Figuur 60: Hoogtekaart waarop mogelijke aanpassingen aan de afwatering van het terrein zichtbaar zijn. Witte stippellijnen geven nieuwbouwwijk Teesinkbos en overige bebouwing aan. (Algemeen Hoogtebestand Nederland, bewerkt door auteur)

²⁶⁹ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0123.

Figuur 61: Inlaat van de vijver vanaf de Teesinkbeek. (foto auteur)

Ontwerp

Op 25 oktober 1898 levert Pieter zijn eerste ontwerp aan (figuur 46), wat zou zijn geïnspireerd op de tuinaanleg van Het Stroot bij Tweekelo.²⁷⁰ ²⁷¹ Dit landhuis is al in 1874 ontworpen door Dirk en op een onbekende datum aangepast door Pieter.²⁷² Enkele aantekeningen op de tekening voor Het Teesink vermelden dat het gaat om het eerste ontwerp, wat de suggestie wekt dat er meerdere zijn gemaakt.

²⁷⁰ Van Heek, 2005, p. 16.

²⁷¹ Van der Wyck, 1983, p. 153.

Figuur 62: De voorde in de Teesinkbeek. (foto auteur)

Pieter krijgt nog de opdracht om twee dwarsprofielen te tekenen, maar die zijn niet bewaard gebleven. Zo levert hij op 5 januari 1899 aan Van Heek 'een lengte dwarsprofiel van de te maken zijweg vanaf den huisplaats tot aan de publieke zijweg bij de fabriek en een doorsnede in de breedte van den weg'.²⁷³

²⁷² Zijlstra, 1987, p.27.

²⁷³ Idem.

Bestek

Op 23 november 1898 levert Architect R. van Woerd een boekje aan Van Heek, waarin hij uitgebreid zijn bestekvoorwaarden presenteert. Drie dagen later ontvangt Van Heek ook bericht van Pieter, met een verder toelichting van zijn kosten: *“Voor iedere aparte reis vanuit Bussum die ik voor u maak, reken ik f.10,-, voor de keeren die ik tot u kom terwijl ik in de buurt ben, de halve prijs en soms minder, die reiskosten sla ik dan door elkaar. Voor de noodige dwarsprofielen en werktekening wordt f.25,- gerekend, voor bestek en voorwaarden tot aanbesteding f.10,-, een begroting der kosten voor de uitvoering wordt niet berekend en behoort bij de reeds ontvangen lichtdruktekeningen. Verder kan ik u niet precies opgeven wat de kosten zullen zijn gedurende de uitvoering van de werken, dat hangt geheel af van den duur van 't werk of u met veel volk werkt of niet. Voor ik echter overga tot het maken van een bestek en begroting der kosten, moet eerst uitgezet zijn op het terrein hoever uit de aanleg wenscht uit te strekken.”*

Met de winter voor de deur, raad hij af om al te beginnen met de aanleg. Pieter vermeldt dat de aannemer van het huis de grond uit de vijver gebruikt, om de huisplaats mee op te hogen.

Op 10 januari 1899 legt hij zijn bestek (figuur 63) ter inzage. Het valt op dat Pieter vermeldt dat *“een en ander nog moet worden ingevuld in verband met de bijbehorende tekeningen die nog niet klaar zijn”*. Wel stuurt hij een begroting van het grondwerk, maar exclusief de kosten voor het hardmaken van enkele wegen. De begroting van het plantsoen, mest, graszaad

²⁷⁴ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0140.

en het arbeidsloon van het zaaïen, mesten, planten wil hij eerst nog overleggen. De kosten hangen volgens hem af van de kwaliteit en hoeveelheid laanbomen. Samengevat zijn veel kosten nog onduidelijk.²⁷⁴

In de volgende brief die Pieter stuurt op 24 januari ontstaat er een discussie tussen Pieter en Van Heek. Henny is van mening dat voor het in profiel brengen van het terrein geen aparte kostenpost nodig is. Pieter gaat hiermee niet akkoord omdat *“de grond moet worden verplaatst, gedekt en geëgaliseerd moet worden, door de reeds afgeroofde, opgeborgen zwarte aarde”*. Andere kostenposten licht hij verder toe. Zo betreft het te spitten gedeelte (van 60 roede) het gazon voor en om de villa en aan weerszijden van de zijweg. De moestuin, boomgaard en zaadbedden heeft hij ingeschat op 220 roede, maar deze kunnen zoveel worden verkleint als Van Heek wenst. Het rooien van het hout is niet goedkoper, omdat voor de aanleg van paden het hout en de stobben verwijderd moeten worden. Tot slot rekent Pieter voor zijn eigen toezicht gedurende de gehele periode van de werkzaamheden in totaal 195 gulden. Op 8 februari heeft Pieter het overzicht met kosten voor de grondwerkzaamheden af. Zoals figuur 63 laat zien zijn bedraagt de uitvoering van de werkzaamheden samen 2555 gulden.²⁷⁵

Uitvoering

Ondertussen is Van Heek al druk bezig met het zoeken van geschikte werklieden, wat hij blijkbaar niet aan Pieter overlaat. Zo vraagt hij op 1 december 1898 een kennis om een referentie

²⁷⁵ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0140.

voor een werker, waarop deze antwoord: "J.H. Ten Veldhuis is een gezonde jongeman, met een goed voorstellingsvermogen, vlug van begrip en vlijtig om te werken. Hij doet zich net en innemend voor".

Vermoedelijk denkt Van Heek dat het geheel aan grondwerken goedkoper moet kunnen want hij vraagt voor de uitvoering van Pieters plannen offertes op bij een aantal aannemers.²⁷⁶

Begroting:	
het graven van sloten en uitdissen der beek, vervooi grond.	360.-
het leggen en verleggen van duikers en afvoerpijpen	25.-
het graven van de vijvers F. en G. en verplaatsen van den grond	930.-
het afgraven van 3000 M ³ . tulaarde en opbergen daarvan	60.-
het spitten van 840 M ² . grond 1. M. diep.	30.-
egaliseeren van het terrein en onderprofiel brengen.	320.-
het uitvoeren en opbergen van eenig houtgewas.	35.-
afsteken en opbergen van 300 M ³ . heipluggen op faaltaetten	40.-
het spitten van 2000 M ² . grond. 1. M. diep.	65.-
egaliseeren van de 2000 M ² . grond	25.-
Aan materiaal en transporten	230.-
Onvoorsien uitgaven	40.-
Aannemersverdiensden	200.-
Honorarium en reiskosten (zoals reeds opgegeven)	195.-
Totaal	2555.-

Figuur 63: Begroting van de kosten van de werkzaamheden. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0140)

²⁷⁶ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0123.

In maart 1899 bieden zes verschillende aannemers namelijk aan om de werkzaamheden uit te voeren. De prijzen variëren tussen de 2445 en 4930 gulden. Het is onduidelijk of een van deze aannemers uiteindelijk de grondwerken heeft uitgevoerd, of dat Pieter toch zelf de leiding heeft gekregen over de uitvoering. Figuur 64 laat zien hoe de vijver uiteindelijk wordt aangelegd.

Figuur 64: Ansichtkaart van de vijver van Teesink in 1949. (Enschede in ansichten)

Uitvoering ten opzichte van ontwerp

Zoals figuur 65 laat zien is het ontwerp in grote lijnen te herkennen op een luchtfoto uit 1934. De huisplaats, vijver en open weides komen grotendeels overeen. Uit een vergelijking met de situatie in 1891 (figuur 59) blijkt dat centraal gelegen open ruimtes waarschijnlijk door Pieter zijn opgenomen in zijn ontwerp. Toch zijn er een aantal dingen anders uitgevoerd ten opzichte van het ontwerp dat we kennen, wat aantekeningen op de tekening al verklappen. Het geplande huis is een kwartslag gedraaid, het koetshuis is iets dichterbij gekomen en de moestuin iets zuidelijker.²⁷⁷ Wat niet helemaal duidelijk is, is in hoeverre de padenstructuur is uitgevoerd. De oprijlanen lijken in ieder geval te zijn aangepast, wat waarschijnlijk te maken heeft met feit dat omvang van de aanleg uiteindelijk groter is. In eerste instantie lijkt Pieter deze dicht langs de weide en de vijver aan de noordzijde te hebben geprojecteerd. Het lijkt er verder op dat de zichtlijn richting de vijver niet is uitgevoerd en de zuidelijke zichtlijn in een andere hoek is uitgevoerd. Gezien de grote aantallen losse bomen die zijn geprojecteerd op het ontwerp kan het ook zijn dichtgegroeid, of zo ogen vanuit de lucht. In 2003 is door J.B. van Heek een reconstructie gemaakt van de aanleg rond 1898 waarbij een aantal bijgebouwen als de schaapskooi, koetshuis en de tuimanswoning zijn geïnventariseerd. Wat opvalt is dat hierop aan de zuidzijde een coniferenhoek op is ingetekend, een soort die vaak is te vinden op de ontwerpen van Wattez.²⁷⁸

²⁷⁷ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0123.

²⁷⁸ Van Heek, 2005, p. 16.

Figuur 65: Het ontwerp voor Teesink half transparant over een luchtfoto uit 1934. (Figuur auteur)

5.2. Casestudie: De Bleeck (1914-1918)

Landgoed De Bleeck ligt ten zuiden van Haaksbergen aan de Buurserbeek. Hier ligt al sinds 1765 de textielblekerij Jordaan die hoort bij de oude marke Honesch. De oude blauwververij en het bleekwachtershuisje op het terrein herinneren hier nog aan. Ook staat er een achttiende-eeuws 'lös hoes', een voor de streek typerende langhuisboerderij met vakwerk aan de voorzijde. Tussen 1917-1918 wordt in opdracht van J.G.H. Jordaan (1888-1951) een nieuwe landhuis gebouwd, wat wordt uitgevoerd door architectenbureau Beltman. Tussen 1914-1918 worden de tuinen aangelegd door Pieter Watez.²⁷⁹ ²⁸⁰ Figuur 66 laat de situatie vóór en na de aanleg zien. Wat opvalt is dat het gebied ten zuiden van de Buurserbeek tussen 1902 en 1937 grotendeels in cultuur is gebracht, op een stuk heide na, dat grenst aan de buitenplaats. De beek is enigszins verlegd en 'genormaliseerd', zoals men het noemt. Pieter is in 1933 vanuit zijn rol bij Het Oversticht ook betrokken bij de normalisatie van deze beek.²⁸¹

Vorbereiding en ontwerp

De vroegst bekende briefwisseling tussen Pieter en de heer Jordaan stamt van 25 juli 1914. Hierin wordt gesproken over een ontwerp-tekening en een tekening van Heidemij die eerder is toegezonden. Op het ontwerp staan met nummers de soorten planten aangegeven, die Pieter in gedachten heeft en waarover

in juli en september 1914 nog enkele vragen worden gesteld door Jordaan.²⁸²

Pieter adviseert voor de heg rond de oude boerderij een haag van meibeuk en om de vruchtbomen niet te dicht bij vijver en huis te plaatsen. Verder geeft hij advies over het gebruik van aarde en kalk. Bij de aan te leggen vijver vermeldt hij dat er al wilgen staan, zodat hier door enkele wilgen bij te planten al een volwaardige bomengroep ontstaat. Als onderbepanting onder de eiken raadt hij groene hulst, taxus en rododendron aan. Op de heide kan volgens hem afhankelijk van de bodem ter plaatse nog worden gepoot: berk, kwakel of brem. Om de gevel van het boerenhuis te laten begroeien raadt hij wilde wingert aan, of als de gevel ten aller tijde groen moet zijn Hedera klimop. Figuur 67 laat zien dat de gevel enige jaren na de uitvoering inderdaad is begroeid. Tot slot doet hij een suggestie voor een 'wandel-smuktuin' met vaste planten en rozen, die bijvoorbeeld op het perceel bouwland naast het herenhuis kan komen.²⁸³

Vanaf 1915 worden diverse offertes opgevraagd voor de levering van planten en hiernaast wordt het boek *'Sutton's Gardens'* besteld, waarschijnlijk ter inspiratie voor J.G.H. Jordaan en zijn vrouw. In de twee jaren die volgen lijken de plannen echter stil te liggen, mogelijk vanwege de eerste wereldoorlog die is uitgebroken.²⁸⁴

²⁷⁹ Stenvert et al., 1998, p. 157.

²⁸⁰ Van Damme, 2013, p. 193.

²⁸¹ Tubantia, 4 december 1933, p. 1.

²⁸² Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0929

²⁸³ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0929.

²⁸⁴ Idem.

Figuur 66: Landgoed de Bleek vóór (1902) en na (1937) de realisatie van Pieters tuinontwerp. (Topografische Dienst, bewerkt door auteur)

Figuur 67: Ansichtkaart van huis De Bleeck. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0545)

Bestek

De plannen worden in 1917 hervat wanneer Pieter met aannemer H.H. Sombroek plannen maakt voor het grondwerk. Hij maakt een tekening voor het grondwerk met dwarsdoorsnedes vanaf de 'nieuwe hutplaats' waarop de oprijlaan en paden iets zijn gewijzigd.²⁸⁵ De aannemer maakt een begroting die op 31 juli 1917 wordt nagerekend en goedgekeurd door Pieter. De kosten worden geraamd op 3200,- gulden, exclusief het materiaal, 'bemoeiingen', bemesting, metsel- en timmerwerk, uitgezonderd de riolering. Voor zijn adviezen ter plaatse rekent Pieter 500,- gulden. Dit alles wordt verder uitgewerkt en op 8 augustus verwerkt in een bestek met voorwaarden voor het grondwerk. Hierin vallen de

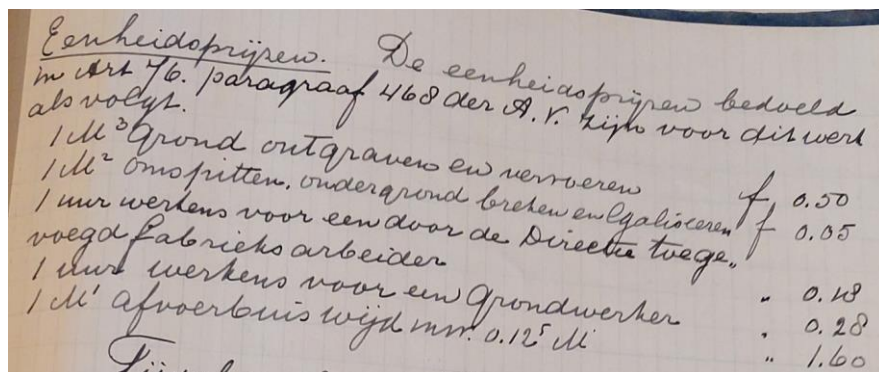
²⁸⁵ Collectie huis De Bleeck.

werkzaamheden te lezen die in grote lijnen bestaan uit “graven van een vijver met taluds en glooiingen en het met de uitkomende grond ophoogen van een gedeelte terrein bestemd voor het plaatsen van eene hut een en ander volgens de daarvoor gemaakte tekening met profielen”.²⁸⁶

Langs de beek (figuur 69) gaan de heren de bestaande waterkering verwijderen en een nieuwe taluds aanbrengen. Overtollige houtopslag en bomen worden hier verwijderd, maar wat opvalt is dat de heren enkele bestaande wilgen en eiken willen verplanten. Een bestaand wandelpad achterop het terrein wordt ontdaan van opslag en doorgetrokken en in het voetpad rond de vijver worden hoogteverschillen aangebracht. Vanaf de driepuntige vijver wordt er een riolering aangelegd naar een lozingssloot buiten het terrein en er wordt een bruggetje over de vijver aangelegd. Enkele sloten achterop het terrein worden in profiel gebracht. Bij de 'nieuwe hutplaats', het bestaande huis, de vijver en de grote zijweg wordt het terrein in profiel gebracht, omgespit en geëgaliseerd. De rest van de padenloop wordt zoals op de tekening aangelegd. Zoals figuur 68 laat zien zijn voor de werkzaamheden eenheidsprijzen opgenomen in het bestek. Voor de werkzaamheden kunnen ze gebruik maken van arbeidskrachten uit de textielfabriek van Jordaan, omdat de

²⁸⁶ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0929

werkzaamheden hier tijdelijk stil liggen, mogelijk door een tekort aan grondstoffen.²⁸⁷

Eenheidsprijzen. De eenheidsprijzen bedoeld in art 76. paragraaf 468 der A.V. zijn voor dit werk als volgt.

1 m ³ Grond ontgraven en vervoeren	f. 0.50
1 m ² Onspitten, ondergrond breken en egaliseren	f. 0.05
1 uur werkens voor een door de Directie toegevoegd fabrieksarbeider	" 0.18
1 uur werkens voor een grondwerker	" 0.28
1 m' afvoerbuis wijd mm. 0.125 m	" 1.60

Tijdelijk...

Figuur 68: De eenheidsprijzen voor het grondwerk, zoals vermeldt in het bestek. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0929)

Uitvoering

In augustus 1917 gaan de werkzaamheden van start, waarbij Pieter ook de hulp inschakelt van J. Joosten, een andere aannemer. Dat dit niet meteen vlot verloopt blijkt uit een brief van Sombroek aan de heer Jordaan op 25 augustus. Hierin vertelt hij dat de eerste lonen zijn betaald en de werkzaamheden vanaf volgende week écht op volle kracht van start zullen gaan. Hij schat minimaal vier spoorwagens met zand nodig te hebben, waarvan hij de eerste gaat bestellen. Het valt echter tegen want begin september gaat de 'tonmolen' kapot, die gebruikt wordt voor het droogpompen van de vijver en Sombroek verzoekt om deze terug te zenden aan de leverancier. Dat de werkzaamheden sowieso niet meevallen blijkt uit een brief van Pieter aan Jordaan op 19 oktober 1917

waarin hij vraagt op 1200,- gulden extra voor het grondwerk, vanwege de noodzakelijk dijkverhoging van de Schipbeek en de slechte toestand van de bodem op de plaats waar de vijver moet komen. Op 5 november 1917 ziet Sombroek het niet meer zitten en vraagt hij Jordaan per brief om de werkzaamheden te mogen overdragen aan Joosten. Brieven van de aannemers worden via Pieter verstuurd, die er nu bij vermeldt dat hij blij is dat Sombroek het werk neerlegt.

Figuur 69: Beeld van de Buurserbeek voor de normalisatie. Exacte locatie is niet bekend. (Het Oversticht, 1950, p.45)

De in het bestek aangekondigde verbeteringen aan de Schipbeek (dit gedeelte wordt tegenwoordig Buurserbeek genoemd) komen te laat, want in januari 1918 volgt een

²⁸⁷ Idem

nieuwe tegenslag. De heer Jordaan laat in een brief aan Pieter weten dat er overstromingen in de regio zijn geweest en dat De Bleek ook in zijn geheel is overstroomd (figuur 70). De kade van de beek is op vier plaatsen doorgebroken wat er voor heeft gezorgd dat de vijver is ingespoeld met zand. Ook de oprijlaan is weggeslagen en hier is men inmiddels begonnen met het herstel.²⁸⁸

Figuur 70: De overstroming van De Bleek in 1918. (Huiscollectie De Bleek)

²⁸⁸ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0929

Beplanting

Eind 1917 vraagt Jordaan een offerte op voor plantenkassen en in januari 1918 worden diverse offertes voor planten opgevraagd bij M.H. Ruys in Naarden, Abbing&Zn in Zeist, Ruys in Dedemsvaart en later ook bij H. Copijn. De prijzen en voorwaarden bij levering door de verschillende partijen worden besproken tussen de heren Jordaan en Watez. Uiteindelijk worden meermaals bestellingen geplaatst bij J. Abbing in Zeist, die de planten over het spoor levert naar Haaksbergen. De keus voor Abbing wordt gemaakt op aanraden van Pieter, omdat zij kundige lieden hebben die kunnen helpen met planten. Wel vind hij enkele soorten 8 à 10 cent te duur. Hiernaast kan Abbing in eerste instantie geen beuken leveren en biedt daarvoor in de plaats berken aan, wat zoals figuur 71 laat zien, volgens Pieter waarschijnlijk te maken heeft met de schaarste aan beuken in het land.²⁸⁹

Dat de Firma Abbing Beukengroepen afkeurt, en daar Berken voor opgeeft, vindt waarschijnlijk zijn oorzaak, in het moeilijke verkrijgen van Beukenboomen in de lande, terwijl hij ^(waarschijnlijk) voldoende Berkeboomen in zijn kwekerij in voorraad heeft.

Figuur 71: Fragment uit de brief van Pieter over de levering van beuken bij kweker Abbing. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0929)

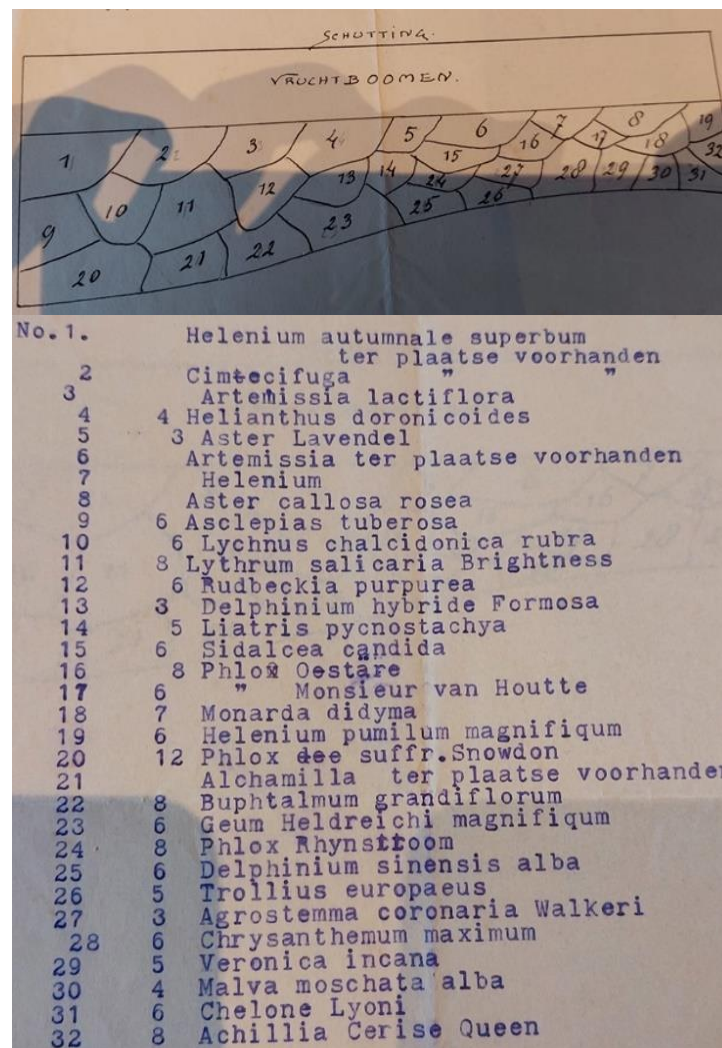
Op 8 mei en 29 juli 1918 worden door Abbing rekeningen verstuurd voor de leveringen van planten. Er worden uiteindelijk veel meer soorten geleverd dan Pieter eerst op zijn ontwerp heeft vermeld. Aan de hand van een tekening voor een mozaïekperk, waarop tweëndertig vakken met verschillende

²⁸⁹ Idem

bloemen zijn ingedeeld, wordt een aanvullende bestelling gedaan. Mogelijk heeft het eerder bestelde boek *Sutton's Gardens* hiervoor als inspiratie gediend. Het is niet duidelijk wie deze tekening heeft gemaakt. Hiernaast lijkt Jordaan het advies voor een rozentuin te hebben overgenomen, want er worden tientallen rozenstruiken aangeschaft van verschillende soorten.²⁹⁰

Naast de levering van het plantgoed wordt met Abbing gesproken over de levering van een tuinbaas. Op 26 maart 1918 geeft hij aan 3 à 4 geschikte tuinlieden te hebben. Wie het meest geschikt is hangt af van wat Jordaan van zijn tuinbaas wenst en wat hij bereid is om te betalen. Gemiddeld loon is volgens Abbing 14 à 16 gulden per week, plus vrije woning, brandhout, groente en aardappelen. Hiernaast hangt het af van de omvang van zijn terrein en hoe de percelen worden geëxploiteerd. Abbing heeft één tuinbaas die zowel een groep arbeiders kan aansturen, terreinen kan beheren, hout verkoopt, fruit laat plukken en artikelen naar veilingen zendt. Hij is een handelaar en volgens hem zo goed, dat Jordaan nooit meer een adviseur van de Heidemaatschappij nodig heeft.²⁹¹ Het is niet bekend wie deze tuinbaas is en of Jordaan gebruik maakt van dit aanbod.

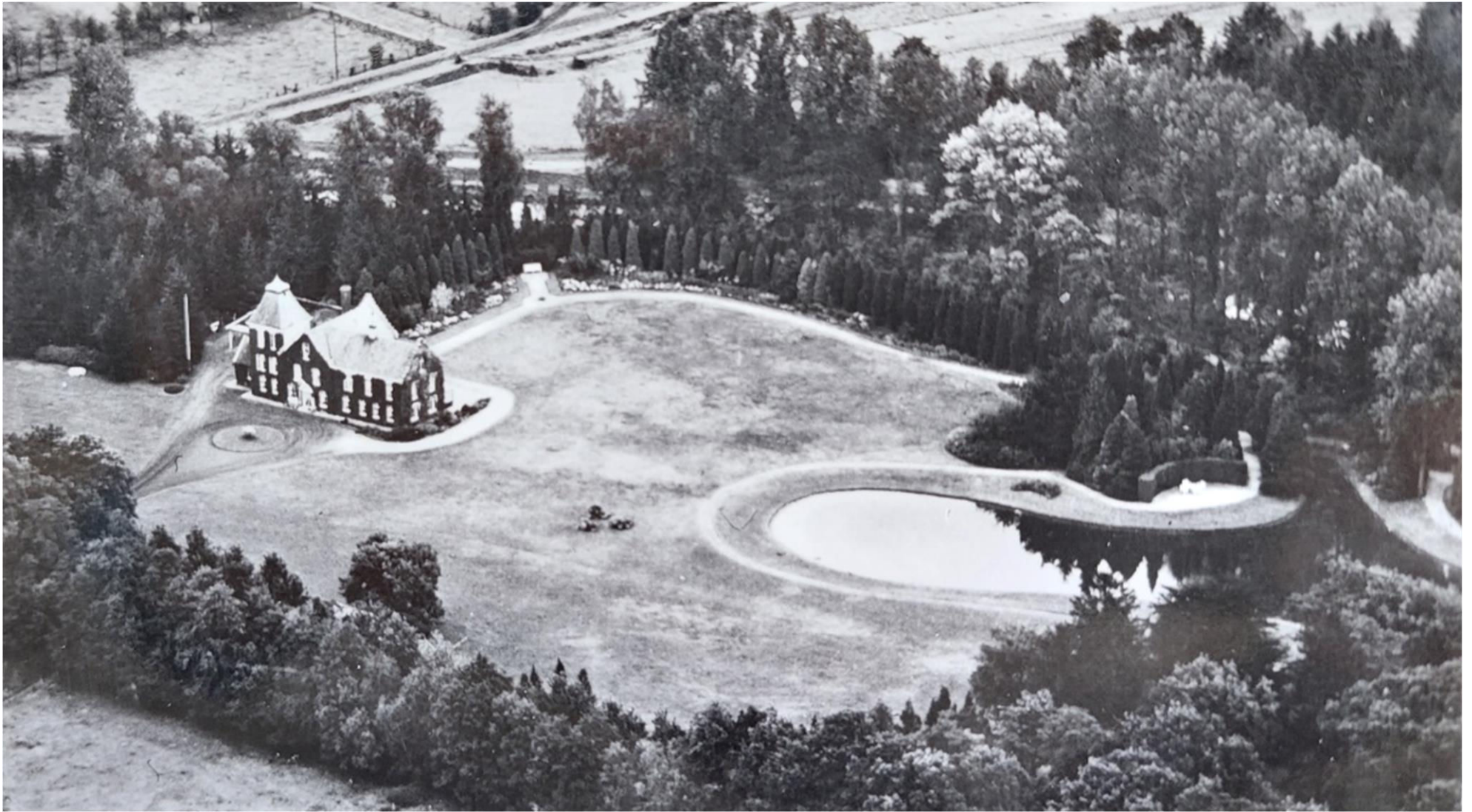
Ongeveer tien jaar na voltooiing van de aanleg laat Jordaan luchtfoto's maken van zijn landgoed. Figuur 72 geeft een beeld van het eindresultaat van de tuinaanleg. Op de foto zijn grote aantallen coniferen en andere struiken te zien.

Figuur 72: Indeling aan bloemen met de bijbehorende soorten waarvoor offertes worden opgevraagd. (Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0929)

²⁹⁰ Huisarchief Zonnebeek, inventarisnummer 0929.

²⁹¹ Idem.

Figuur 73: Een rond 1927 door KLM genomen luchtfoto van huis De Bleeck. (Archief Twentse Textiel families, inventarisnummer 0545)

Figuur 74: Een voor deze scriptie genomen luchtfoto op 14 juli 2022, waarop de herstelde tuin van De Bleeck is te zien. (foto Carine Lammers)

Ontwerp ten opzichte van uitvoering

Het ontwerp is grotendeels uitgevoerd zoals Wattez het heeft bedacht op zijn eerste ontwerp, maar er zijn enkele verschillen. Een luchtfoto van rond 1927 (figuur 73) laat zien dat het pad vanaf het huis naar de vijver niet is uitgevoerd. Dit geldt ook voor de oprijlaan die op het ontwerp opsplijst in twee gebogen lanen. In plaats daarvan komt er vanaf de straat een enkele laan met een haakse klik richting het huis (figuur 76). Voor het huis verschijnt een cirkelvormig gazon met een cirkelvormige vaas met bloemen en een keerlus voor voertuigen. Tussen het huis en de beek zijn meer coniferen, struiken en planten aangebracht en er is een extra zitje gecreëerd. Het is niet bekend of er op de plaats waar de 'nieuwe huisplaats' op het ontwerp staat aangegeven (en vanwaar de zichtlijnen vertrekken) een gebouwtje heeft gestaan. Wel is op een luchtfoto uit een andere hoek (figuur 75) te zien dat een tennisbaan en een kleine deeltuin ernaast zijn aangelegd. Wat verder opvalt is dat de beek bochtiger is op het ontwerp en nog niet rechtgetrokken. De wandelbrug die later aan de zuidzijde over de beek zou komen als verbinding richting de heide is nog niet ingetekend. Aan de overzijde van de beek zijn de beoogde gras- en bouwlanden aangeplant met bos. De groepen met beuken op de heide lijken niet te zijn uitgevoerd.

Het park was de afgelopen decennia wat in verval geraakt, maar vanaf 2017 zijn het huis en de tuinen grotendeels in oude glorie hersteld door de huidige eigenaren (figuur 74). Hiervoor zijn de oorspronkelijke plantlijsten gebruikt en een aantal

moeilijk te verkrijgen boom- en struiksoorten uit België gehaald.²⁹² Het ontwerp van Pieter is in de huidige situatie grotendeels te herkennen, al zijn er wel wat aanpassingen. Zo is een klein gedeelte van het terrein aan de westzijde verkocht. De paden rondom de vijver zijn niet meer aanwezig, wat ook geldt voor twee bruggetjes over de zuidelijke helft van de waterpartijen. Het zitje aan de vijver wordt in de huidige situatie niet meer benadrukt met een heg. Verder zijn er naast het huis enkele nieuwe boomsoorten toegevoegd, ongeveer op de plaats waar al bomen stonden.

Figuur 75: Luchtfoto gemaakt rond 1927 vanuit een andere hoek. (Collectie huis De Bleeck)

²⁹² Mondelinge mededeling van René Lammers op 13 juli 2022.

Figuur 76: Luchtfoto uit 1934 met het ontwerp voor de Bleek er overheen geprojecteerd. (Kadaster)

Esri Nederland, Jan Willem van Erst - www.esri.nl

5.3. Conclusie

Pieter Watez is zowel voor Teesink als De Bleeck verantwoordelijk voor het ontwerp en maakt aanvullende tekeningen waaronder dwarsprofielen. Vermoedelijk maakt hij voor beide tuinen meerdere ontwerpen. Bij Teesink is vermeldt dat het gaat om het eerste ontwerp, wat duidt op het bestaan van een latere variant. Bovendien beslaat de eerste tekening niet het volledige terrein. Bij De Bleeck is het ontwerp zeker aangepast, wat blijkt uit de aanvullende tekening voor het grondwerk waarop de oprijlaan en enkele paden zijn aangepast.

Bij Teesink stelt Pieter ook het bestek op, maar bij De Bleeck laat hij dit over aan aannemer Sombroek. Wel rekent hij voor De Bleeck het bestek na en maakt de bijbehorende tekeningen voor het grondwerk. In beide gevallen is ook de Heidemaatschappij betrokken, die bij De Bleeck in een vroege fase tekeningen maakt van het terrein en bij Teesink tweemaal het terrein beoordeeld voor de aanleg van vijvers en een bosplantage.

Pieter heeft in beide gevallen ook een adviserende rol. Hij adviseert over terreinaanpassingen en bij De Bleeck wordt ook de beplanting tot in detail besproken met Jordaan. Meerdere offertes worden opgevraagd waarbij de soorten die Pieter in gedachten heeft letterlijk zijn overgenomen. Ook geeft hij de voor- en nadelen aan van de verschillende kwekers. Het lijkt erop dat Jordaan vertrouwen heeft in zijn keuzes. Pieter krijgt de leiding over de aanleg van de tuin en de vervanging van de waterkering langs de Buurserbeek. Bij Teesink wordt afgezien

van de positie van de moestuin in brieven weinig gesproken over de beplanting. Pieter rol bij de uitvoering is ook minder duidelijk en wie de leiding krijgt is niet bekend. Van Heek lijkt iets minder vertrouwen in de nog jonge Pieter te hebben gehad. Sommige kostenposten lijken hem overbodig en hij vraagt meerdere offertes op bij aannemers voor de uitvoering van Pieters plannen. Toch legt hij tegen advies van de Heidemaatschappij in toch de vijver aan die Pieter in gedachten heeft. Overigens zou er tijdens de aanleg van de tuin bij De Bleeck van alles mis gaan en raakt Jordaan geïrriteerd over Pieters werkwijze.

Pieter heeft in beide gevallen de bestaande open en gesloten ruimtes in het landschap gebruikt als basis voor zijn ontwerp. Bij Teesink zijn de open ruimtes gebruikt als weides en de bossen grotendeels behouden. Bij aanleg van de vijver is gebruik gemaakt van een voormalige eendenkooi. Bij De Bleeck zijn bestaande houtsingels, groepen met wilgenbomen en het heideveld verwerkt in het ontwerp.

Het eerste ontwerp is in beide gevallen niet helemaal uitgevoerd. Bij Teesink lijkt het ontwerp enigszins versimpeld, maar de schaal van de aanleg is uiteindelijk groter. Bij De Bleeck lijkt nog meer te zijn geplant dan op het eerste ontwerp zichtbaar is en de oprijlaan en paden zijn enigszins aangepast.

6. Conclusie en discussie

Conclusie

Hieronder volgen antwoorden op de hoofdvragen die voor dit onderzoek zijn geformuleerd, te weten:

- Wat zijn de kenmerken van de Twentse tuin-, park- en landschapsontwerpen gemaakt door Pieter Watzes in de periode 1870-1940?
- Welke factoren zijn tussen 1890-1940 van invloed geweest op de ontwerpstyl van Pieter Watzes en hoe past dit in een conceptmodel?

Pieter Watzes ontwerpt in Twente in de periode 1870-1940 vergeleken met andere landschapsarchitecten de meeste tuinen en parken. Hij ontwerpt voornamelijk tuinen op buitenplaatsen, maar ook veel stadsparken en parken in landelijk gebied. Hij ontwerpt in Twente ten minste twee woonwijken, zowel voor de lagere als hogere sociale klasse. Hij legt ten minste één maal een begraafplaats aan. Zijn belangrijkste opdrachtgevers voor buitenplaatsen zijn de nieuwe rijke elite (voornamelijk textielfamilies) en voor zijn parken zijn het gemeenten en ontginningsmaatschappijen. De begraafplaats voert hij tevens uit voor een gemeente.

Op zijn ontwerpen zijn elementen te herkennen van zowel de landschappelijke-, monumentaal symmetrische/geometrische en gemengde stijl. Een enkel ontwerp is meer architectonisch uitgevoerd. Zijn ontwerpstyl verschuift gaandeweg van landschappelijke ontwerpen in zijn vroege carrière, naar meer

modern symmetrische/ -geometrische ontwerpen vanaf ongeveer 1906. Aan het eind van zijn carrière neemt het aandeel aan landschappelijke ontwerpen weer toe.

Kenmerkend aan zijn ontwerpen zijn de druppelvormige gazons, geboogde paden die samenkomen in een vloeiende tweesprong, een prominent aanwezige vijver met soms een bebost eiland, een verhoogde huisplaats en zichtlijnen richting een omliggende weide of heide. Bij latere ontwerpen gebruikt hij vaak een centrale symmetrieas vanaf het huis door zowel de formele als landschappelijke deel. Aan de achterzijde weerspiegelen vaak de het bos en de lanen, die vaak diagonaal vanaf huis naar achteren lopen. Aan de voorzijde weerspiegelt de formele aanleg met heggen, kegels van taxus en soms bloeiende struiken of bomen en in de landschappelijke aanleg in meer of mindere mate de groepen met bomen en struik en de paden. Qua beplanting maakt hij veel gebruik van rododendrons, coniferen, bloeiende struiken en exotische solitaire bomen. Bij de positionering houdt hij rekening met hoogteverschillen en bodemeigenschappen.

De mogelijke factoren die van invloed zijn op Pieters ontwerpstyl zijn in het conceptmodel gegroepeerd en gewogen binnen vijf categorieën: het onderliggende landschap, personen en instanties, ervaringen, gepubliceerde bronnen en praktische factoren. Op basis van het aantal factoren waarvoor (mogelijke) aanwijzingen zijn gevonden, is een indeling

gemaakt in: mogelijke invloed, waarschijnlijke invloed en aangetoonde invloed.

Aangetoond is dat het onderliggende landschap en personen en instanties van invloed zijn geweest op zijn ontwerpstyl. Waarschijnlijk van invloed zijn geweest: gepubliceerde bronnen en praktische factoren, hiervoor is één aanwijzing gevonden. Mogelijk zijn ook zijn levenservaringen van invloed geweest op de ontwerpstyl, hier zijn echter enkel mogelijke aanwijzingen voor gevonden.

Discussie

Bij het onderzoek heb ik in eerste instantie geconstateerd dat veel literatuur over Pieter verouderd is en dat uitspraken over tuinen en parken die worden toegeschreven aan zowel Dirk als Pieter niet altijd betrouwbaar zijn. Dit maakt het in sommige gevallen moeilijk om met zekerheid te zeggen wie verantwoordelijk is voor het ontwerp. Voortschrijdend inzicht zal er in de toekomst waarschijnlijk bij meer ontwerpen voor zorgen dat de ontwerper wordt gecorrigeerd. Hierbij kunnen archiefstukken over de aanleg van een tuin een belangrijke rol spelen.

Aan het begin van mijn onderzoek merkte ik dat in de grotere archieven (Speciale Collectie Wageningen, Historische Centrum Overijssel en Het Nieuwe Instituut) weinig ontwerpen zijn ondergebracht. Met name lokale archieven en huisarchieven hebben in dit onderzoek materiaal opgeleverd. Om de invloeden op de ontwerpen van Pieter te bepalen is gebruik gemaakt van een conceptmodel. Vooronderzoek deed namelijk vermoeden dat factoren van buitenaf in sterke mate

zijn ontwerpen hebben bepaald. De verschillende invloedsfactoren zijn gegroepeerd in vijf categorieën. Een zwaktepunt is dat niet iedere categorie even makkelijk is te meten. Zo zijn de gebruikte gepubliceerde bronnen, mede dankzij het ontbreken van een persoonlijk archief (en boekenkast), lastiger te constateren dan bijvoorbeeld het onderliggende landschap, wat vanuit de huidige situatie is te reconstrueren met historische kaarten, de hoogtekaart, luchtfoto's en informatie over de aanleg. Daarom is ervoor gekozen om met het model aan de hand van de hoeveelheid aanwijzingen een uitspraak te doen over de invloeden op Pieters ontwerpen.

Omdat dit onderzoek zich enkel richt op Twente zijn aantal kansen buiten de regio onbenut. Zo bieden gemeentelijke en huisarchieven in de omgeving van Naarden en Bussum nog een goede mogelijkheid voor vervolgonderzoek. Pieter geeft aan in deze streek meer ontwerpen te hebben gemaakt (zie Bijlage II) en over veel van deze ontwerpen is nog niets bekend. Een andere mogelijkheid voor vervolgonderzoek is zijn landelijke activiteiten voor de Heidemaatschappij. Er is nog weinig bekend over zijn rol bij de aanleg van nieuwe ontginningsdorpen. Zo is hij in de Brabantse Peel naar eigen zeggen betrokken bij de aanleg van vier dorpen. Tijdens het onderzoek is vastgesteld dat één van deze dorpen Ysselsteyn moet zijn. In hoeverre hij verantwoordelijk is voor het ontwerp van het dorp is niet bekend.

Bronnenoverzicht

Literatuur

Albers, L. en Haartsen, A. 2011. *Inventarisatie landgoederen Overijssel*. Utrecht: Albers Adviezen Historische Parken.

Andela, G. 2011. *J.T.P. Bijhouwer. Grensverleggend landschapsarchitect*. Rotterdam: Uitgeverij 010.

Backer, A.M., Oldenburger-Ebbers, C.S. en Blok, E. 1998. *De natuur bezworen: een inleiding in de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur vanaf de Middeleeuwen tot het jaar 2005*. Rotterdam: De Hef.

Becker, H. Karkosch, M. 2007. *Park Wilhelmshöhe Kassel: Parkpflgewerk*. Regensburg: Schnell & Steiner.

Beusekom, J.W. van. 1991. Beknopt overzicht van de ontwikkeling in de tuin- en landschapsarchitectuur in Twente in de periode 1850–1940. *Tuinjournaal*, 8 (3), 24–33.

Blok, E.M.J. 1995. *Jonge monumenten in Overijssel: parken en buitenplaatsen*. Zwolle: Het Oversticht.

Blok, E.M.J. 2014. Loenermark, een markant plan. *Groen*, jaargang 70, nummer 3.

Blok, E.M.J., Dam, C.H.P.M. van., Brouwer, C.M.F. 2018. *Waardstelling Park 1813*. Wageningen: SB4 Bureau voor Historische Tuinen, Parken en Landschappen.

Braak ter, E., Frank, C., Nijenhuis-ten Arve, W., Topfer, J. 2018. *De Cloese. Havezathe aan de Berkel*. Utrecht: Stichting Matrijs.

Brunt, A. 2009. Een villapark aan de rand van Twickel. *Twickelblad*, 18 (3).

Coops, A. 2013. Parken en tuinen. In: Van Damme, M., Coops, A., Laan, B., Van Hellemond, M. en Kempers A. 2013. *Heren op het land: buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten*. Zwolle: Waanders.

Damme, M. van, Coops, A., Laan, B., Hellemond, M. van en Kempers A. 2013. *Heren op het land: buitenplaatsen van Twentse textielabrikanten*. Zwolle: Waanders.

Damme, M. van. en Visser, V. 2018. *Cultuurhistorische waardstelling Teesinkbos Boekelo*. Zwolle: Het Oversticht.

Debie, P.H.M. 2011. *De nalatenschap van tuinkunstenaar H.F. Hartogh Heys van Zouteveen. (Delft, 13 juli 1870 – Wageningen, 23 maart 1943)*. Utrecht: Universiteit Utrecht.

Dessing, R.W.Chr., Holwerda, J. 2012. *Nationale gids historische buitenplaatsen*. Wormer: Uitgeverij Noord-Holland.

Dezallier d'Argenville, A.J. 1709. *La Theorie Et La Pratique Du Jardinage: Ou L'on Traite A Fond Des Beaux Jardins Appellés*. Parijs.

- Dulk, L. den. 2017. *Mien Ruys, tuinarchitect. Zoeken naar de heldere lijn. De complete biografie*. Rotterdam: De Hef.
- Flierman, D. 2017. Twente: Textielfabrikanten en landheren. In: *Kasteel & Buitenplaats*, 19 (57).
- Gemeente Bussum. 2007. *Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van het beschermd dorpsgezicht Het Spiegel gemeente Bussum (Noord-Holland)*. Bussum: Gemeente Bussum.
- Groningen, C.L. van. 1999. *De Utrechtse heuvelrug. De Stichtse Lustwarande. Buitens in het groen*. Zeist: Waanders Uitgevers/ Rijksdienst voor de Monumentenzorg.
- Heek, J.B. van. 2005. *Huize het Teesink. Het leven van een textielfamilie. Te Enschede en Boekelo 1834-1993*. Enschede: Stichting Edwina van Heek.
- Het Oversticht. 1925. *Jaarverslag. Het Oversticht. Genootschap tot bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel*. Zwolle: Het Oversticht.
- Het Oversticht. 1933. *Jaarverslag. Het Oversticht. Genootschap tot bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel*. Zwolle: Het Oversticht.
- Het Oversticht. 1950. *Jaarverslag. Het Oversticht. Genootschap tot bevordering en instandhouding van het landelijk en stedelijk schoon in de provincie Overijssel*. Zwolle: Het Oversticht.
- Het Oversticht. 1990. *Inventarisatie jongere bouwkunst 1850-1930. Gebiedsbeschrijving Twente*. Zwolle: Het Oversticht.
- Horst, M. 2020. Landgoederen van Textiel. *Natuurlijk Overijssel*, 8 (2).
- Hoß, S. 2014. *Welterbe Bergpark Wilhelmshöhe – Die Wasserkünste*. Regensburg: Schnell & Steiner.
- Hulshof, G.H.P. en Korteweg, C.A.G. 2014. *Ruimtelijk kwaliteitsplan 'Berg en Bosch'*. Velp: Hogeschool Van Hall Larenstein.
- Hulshoff, A.L. 1953. *Het Schattingsregister van Twente van 1475*. Zwolle: VORG.
- Immerseel, R. van. en Hendriks, L. 2012. *Richtlijnen tuinhistorisch onderzoek: voor waardestellingen van groen erfgoed*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.
- Kamphuis, M. en Backer, A.M. 2014. *Met levend materiaal. COPIJN 1763-2013*. Rotterdam: De Hef.
- Klein, J. de en Wispelwey, M. 2014. *Landgoed Schovenhorst. Een cultuurhistorische wandeling*. Urecht: Stichting Matrijs.
- Kleuver, J. de. 2012. *Landgoederen in Overijssel. Midden in ons landschap*. Zwolle: Provincie Overijssel.
- Kuyk, M. van. 2014. Landschapsstructuurkaarten – landschappelijke samenhang gevisualiseerd. In: Simons, W. en Van Dorp, D. (red). 2014. *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming*. Wageningen: Uitgeverij Landwerk.
- Lonkhuyzen, J.P. van. 1939. *Wegbeplanting*. Arnhem: Nederlandsche Heidemaatschappij.

Maatschappij tot exploitatie van bouwterreinen Crailoo. 1902. *Maatschappij tot exploitatie van bouwterreinen "Crailoo"*. Bussum.

Meulen, N.D. van der. 2007. *Welstand in Noord Nederland. Een verkenning naar het nut en de noodzaak van welstandscommissies*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Moes, C.D.H., Backer, A.M., De Jong, E., Oldenburger-Ebbers, C. 2002. *L.A. Springer. Tuinarchitect Dendroloog 1855-1940*. Rotterdam: De Hef.

Nijhuis, S., Jauslin, D., Hoeven, F. van der. 2015. *Flowscales. Designing infrastructure as landscape. Research in Urbanism Series, Volume 3*. Delft: Delft University of Technology.

Olde Meierink, B. 1984. De Twentse fabrikantenbuitenplaats. Een verkenning naar een onbekend verschijnsel van de industriële revolutie. In: *De woonstede door de eeuwen heen*, 60 (1984), p. 42-69.

Olde Meierink, B. 1985. De Twentse fabrikantenbuitenplaats. In: H. Meindersma & K. de Jong (red.) *Jongere bouwkunst in Overijssel: 1840-1940*, p. 59-76. Utrecht, Matrijs.

Olde Meierink, B. & Dockem, S. van. 1988. Buitenplaatsen van de vroegere textielabrikanten in Twente. In: *Heemschut*, 65 (11/12).

Oldenburger-Ebbers, C.S. 1985. Jongere Tuinkunst 6 (slot): De tuin- en landschapsarchitecten Dirk Watzte (1833-1906) en Petrus Hermannus Watzte (1871-1953). *Groen*, 41 (6).

Oldenburger-Ebbers, C.S. 1989. *Bezoekersgids en vademecum voor tuinen en tuinarchitectuur in Nederland*. Rotterdam: De Hef.

Oldenburger-Ebbers, C.S., Backer, A.M. en Blok, E. 1995. *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur. Deel Noord: Groningen, Friesland, Drenthe, Overijssel, Flevoland*. Rotterdam: De Hef.

Oldenburger, J.E., Oldenburger C.S. 2002. *Landgoed Cruysbergen te Bussum: 19de eeuwse ontginningslandgoed. Motivatie behorend bij de aanvraag tot NSW-landgoed*. Amsterdam: Bureau Oldenburgers Historische Tuinen.

Oldenburger-Ebbers, C. 2007. Herstel van park en tuinen van Landgoed Staverden. *Kasteelkatern*, 19 (9).

Onderdelinden, D. 2020. Langs tuinen, parken en plantsoenen. *Sittards Verleden*. 19 (2).

Overdijkink, G.A. 1941. Langs onze wegen. *Heemschut, deel 11*. Amsterdam: Allert de Lange.

Piek, M. 2005. *K.J. Muller (1857-1942). Sportcomplexen, Buitenplaatsen en Tuindorpen*. Houten: BONAS.

Poortman, H.A.C., Knuttel, W.P.C., Watzte, P.H., Overdijkink, G.A. 1941. *Boom en struik in het Overijsselsch landschap*. Deventer: Kluwer.

Provincie Overijssel. 2013. *Agenda Landgoederen provincie Overijssel 2013-2016*. Zwolle: Provincie Overijssel.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. 2002. *Monumentnummer: 507546*. Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rip, F. 1983. Ontginning in het Land van Peel en Maas [3]. *Limburgs Landschap*, 39.

Smit, J. en Beekum, R. van. 2008. *J. D. Zoicher jr. (1791-1870), architect en tuinarchitect*. Rotterdam: Stichting BONAS.

Stenvert, R., Kolman, C., Olde Meierink, B., Hove, J. ten, Knuijt, M. en Kooij, B. 1998. *Monumenten in Nederland. Overijssel*. Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Waanders Uitgevers, Zwolle.

Storms-Smeets, E.A.C. 2005. *Landscape and society in Twente & Utrecht: a geography of Dutch country estates, circa 1800-1950*. Leeds: University of Leeds.

Storms-Smeets, E.A.C. 2006. De landelijke elite in negentiende-eeuws Twente. Textielindustriëlen als landgoedeigenaren en hun relatie met de lokale adel. *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, 13 (2006), p. 114-131.

Storms-Smeets, E.A.C. 2007. De lokatiekeuze van Twentse fabrikantenbuitenplaatsen, 1800-1950. *Historisch Geografisch Tijdschrift*, jaargang 25, nummer 1, p. 4-14.

Storms-Smeets, E.A.C. 2018. De Nederlandse buitenplaats. Van biotoop tot kroonjuweel. *Virtus. Journal of Nobility Studies*. 20 (2013), p. 163-174.

Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis. 1928. *Verslagen en mededeelingen. Deel 45*. Deventer: Firma J. de Lange.

Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland. 1916. *Ledenlijst der Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland*. Amsterdam: Vereeniging tot behoud van natuurmonumenten in Nederland.

Wyck, H.W.M. van der., Enklaar- Lagendijk, J. 1983. *Overijsselse buitenplaatsen*. Alphen aan de Rijn: Canaletto.

Zijlstra, B. 1987. *Nederlandse tuinarchitectuur 1850-1940. Tuinen van Carl Eduard Adolf Petzold, Dirk Wattez, Petrus Hermannus Wattez en Samuel Voorhoeve*. Amsterdam: Nederlandse Tuinenstichting.

Zuidam, J. van. 2021. *Oale Grond. Geschiedenis van het Twentse landschap*. Derde druk. Utrecht: Stichting Matrijs.

Archiefstukken

Archief Eemland, Amersfoort, Notariële akten, toegangsnummer 0083, inventarisnummer 16819

Collectie Overijssel, Zwolle, BS Huwelijk, Gemeente Hengelo, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1910, archiefnummer 123, inventarisnummer 6880, aktenummer 7.

Collectie Overijssel, Zwolle, BS Overlijden, Stad Delden, Registers van overlijden 1953, Archiefnummer 123.1, inventarisnummer 18768, aktenummer 13.

Drents Archief, Assen, toegangsnummer 0181, inventarisnummer 462.27.

Erfgoed Enschede, BS Huwelijk, Huwelijken Enschede, toegangsnummer 123.03730, aktenummer 197.

Gelders Archief, Arnhem, archiefblok 0943, inventarisnummer 395. *Wegenplan van de Lemelerberg.*

Gelders Archief, BS Geboorte, Tiel, Geboorteregister 1831, archiefnummer 207, inventarisnummer 1404, aktenummer 84.

Gemeentearchief Hengelo, BS Geboorte, Hengelo, Register van geboorten 1871, aktenummer 159.

Het Nieuwe Instituut, Rotterdam, archieftoegang BAZE, inventarisnummer 110334725.

Huisarchief Landschap Overijssel, Dalfsen, toegangsnummer 142, dossiernummer 0588, *Ontwerptekeningen voor Het Spik en Smalenbroek.*

Huisarchief Landschap Overijssel, Dalfsen, ongenummerd, *ontwerp voor de Lemelerberg Zuid.*

Huisarchief Twickel, Delden, inventarisnummer 3498.

Huisarchief Twickel, Delden, inventarisnummer 3537.

Huisarchief Twickel, Delden, inventarisnummer 3645.

Huisarchief Twickel, Delden, inventarisnummer 3648.

Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 0093, *H.J. van Heek (1814-1872), kasboek.*

Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 0151, *H.J.E. van Heek, kasboekjes.*

Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 0168, *Landgoed Zonnebeek, tuin.*

Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 0545, *J.G.H. Jordaan (1888-1951), correspondentie laatste tijd.*

Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 0929, *De Bleeck, tuin.*

Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, Stichting Edwina van Heek, inventarisnummer 1159, *H.J. van Heek (1814-1872), 't Wageler.*

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Huwelijk, Naarden, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1863, aktenummer 13.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Huwelijk, Naarden, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1831, aktenummer 4.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Huwelijk, Naarden, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1893, aktenummer 14.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Overlijden, Bussum, Overlijdensregister 1947, aktenummer 281.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Overlijdensregister 1865, aktenummer 36.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Overlijdensregister 1889, aktenummer 27.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Register van overlijden 1906, aktenummer 46.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Overlijdensregister 1950, aktenummer 29.

Noord-Hollands Archief, Haarlem, Militieregisters, Militieregister 1883, archiefnummer 23, inventarisnummer 84, aktenummer 5.

Stadsarchief Rotterdam, toegangsnummer 318-04, inventarisnummer 803, folionummer 49.

Utrechts Archief, Utrecht, Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1811-1902, Toegangsnummers 481, Inventarisnummer 800-04, Aktenummer 120

Wageningen Universiteit, Speciale Collectie, documentatiemap Enschede, zonder nummer, Artikel: *Van Lochemsbleek en Vanheekpark, één en toch anders. & Ontwerp uit 1929 voor Van Lochemsbleek.*

Wageningen Universiteit, Speciale Collectie, documentatiemap P.H. en D. Wattez, zonder nummer, *Foto's van Van der Berg.*

Wageningen Universiteit, Speciale Collectie, inventarisnummer 11.034.05, Bond voor Nederlandse Tuinkunstenaars, *Ledenlijst 1923.*

Wageningen Universiteit, Speciale Collectie, inventarisnummer 11.034.06, Bond voor Nederlandse Tuinkunstenaars, *Ledenlijst 1940.*

Wageningen Universiteit, Speciale Collectie, inventarisnummer 11.034.07, Bond voor Nederlandse Tuinkunstenaars, *Ledenlijst 1941.*

Wageningen Universiteit, Speciale Collectie, inventarisnummer 1013962476. *Serie kwekerscatalogi van D. & C. Wattez te Bussum.*

Personen

Albers, Lucia. Specialist tuinhistorie, advisering buitenplaatsen. Albers Adviezen.

Coops, Anneke. Landschapsarchitect, ervenconsulent. Het Oversticht.

Horst, Martijn. Senior Erfgoed specialist. Landschap Overijssel.

HoB, Siegfried. Hoofdverantwoordelijke tuin en bijbehorend erfgoed. Museumslandschaft Hessen Kassel.

Lammers, René. Eigenaar landgoed De Bleek.

Lammers, Carine. Eigenaresse landgoed De Bleek.

Schoolkate, Leo. Amateur historicus met collectie van P.H. Wattez, vrijwilliger tuin landgoed Zonnebeek.

Storms-Smeets, Elyze. Historisch geograaf, adviseur erfgoed, specialist historische buitenplaatsen. Gelders Landschap & Kasteelen.

Van Notten, Jim. Eigenaar van Huis te Maarn.

Vedder, Michel. Tuin- en landschapsontwerper.

Kaarten en luchtfoto's

AHN2 hoogtekaart, maaiveld. (GIS-laag) Bron: Algemeen Hoogtebestand Nederland. Geraadpleegd via Esri.

Bonnekaart, diverse bladen. (Historische kaart) Bron: Topografische Dienst. Geraadpleegd via Kenniscentrum Landschap.

Fysisch Geografisch Landschap. (GIS-laag) Bron: Wentink, S. Het Oversticht. 2021. Geraadpleegd via Geoportaal Provincie Overijssel.

Luchtfoto blad 418-615 & 437-648. 1934. Topografische Dienst. Bron: Koninklijke Luchtvaart Maatschappij. Geraadpleegd via het Kadaster.

Natuurschoonwet landgoederen (GIS-laag). Bron: Staatsbosbeheer & Topografische Dienst. Geraadpleegd via Vrije Universiteit Amsterdam.

RCE landgoederen (GIS-laag). Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd via Landschap Overijssel.

Inventarisatie van landgoederen in Overijssel. (GIS-laag) Albers, L. en Haartsen, A. 2011. Geraadpleegd via Geoportaal Overijssel.

Basisregistratie Topografie (BRT). (GIS-laag) Bron: Kadaster. Geraadpleegd via PDOK.

Kranten en tijdschriften

Algemeen Handelsblad, 1865, 18 augustus. Geraadpleegd via Delpher.

Algemeen Handelsblad, 1911, 22 augustus. Geraadpleegd via Delpher.

Algemeen Handelsblad, 1911, 16 september. Geraadpleegd via Delpher.

Algemeen Handelsblad, 1946, 27 maart 1946. Geraadpleegd via Delpher.

Apeldoornse courant, 1914, 30 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Apeldoornse Courant, 1917, 20 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Apeldoornse Courant, 1917, 7 juli, Geraadpleegd via Delpher.

Amersfoorts Dagblad De Eemlander, 1930, 6 maart. Geraadpleegd via Delpher.

Amigoe di Curacao: weekblad voor de Curacaosche eilanden, 1904, 2 juli. Geraadpleegd via Delpher.

Bijblad tot het tijdschrift De Volksvlijt, 1865, 26 mei. Geraadpleegd via Google Books.

De Gooi- en Eemlander, 1873, 9 augustus. Geraadpleegd via Delpher.

De Gooi- en Eemlander, 1894, 27 januari. Geraadpleegd via Delpher.

De Morgenpost, 1908, 26 september. Geraadpleegd via Delpher.

De Nederlandse Jager, 1941, 15 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Deventer Dagblad, 1933, 4 december. Geraadpleegd via Collectie Overijssel.

De Telegraaf, 1922, 14 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Eindhovensche en Meierijsche courant, 1940, 20 augustus. Geraadpleegd via Delpher.

Landbouw Courant, 1862, 11 december. Geraadpleegd via Delpher.

Landbouw Courant, 1864, 11 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Nederlandsche sport, 1898, 7 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad. 1857, 30 oktober. Geraadpleegd via Delpher.

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 1914, 23 maart. Geraadpleegd via Delpher.

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 1917, 20 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 1917, 5 juni. Geraadpleegd via Delpher.

Nieuwe Apeldoornsche Courant, 1917, 2 juli. Geraadpleegd via Delpher.

Onze tuinen; geïllustreerd weekblad voor amateur tuiniers, 1911, 29 april, jaargang 5, nummer 44. Geraadpleegd via Delpher.

Onze tuinen, geïllustreerd weekblad voor amateur tuiniers, 1923, 19 januari, jaargang 17, nummer 30. Geraadpleegd via Delpher.

Onze tuinen, geïllustreerd weekblad voor amateur tuiniers, 1923, 6 juli, jaargang 18, nummer 1. Geraadpleegd via Delpher.

Onze Tuinen, geïllustreerd weekblad voor amateur tuiniers, 1906, 24 november, jaargang 1, nummer 22. Geraadpleegd via Delpher.

Opregte Haarlemsche Courant, 1843, 2 november. Geraadpleegd via Delpher.

Opregte Haarlemsche Courant, 1848, 25 november. Geraadpleegd via Delpher.

Opregte Haarlemsche Courant, 1866, 24 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Opregte Haarlemsche Courant, 1876, 5 juli. Geraadpleegd via Delpher.

Opregte Steenwijker Courant, 1936, 16 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Overveluwsch Weekblad, 1898, 23 juli. Geraadpleegd via Streekarchivariaat Noordwest-Veluwe.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 1880, 27 december. Geraadpleegd via Delpher.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 1911, 6 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 1911, 23 augustus. Geraadpleegd via Delpher.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 1918, 6 december. Geraadpleegd via Delpher.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 1924, 24 juni, p. 2. Geraadpleegd via Delpher.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche courant, 1929, 31 januari. Geraadpleegd via Delpher.

Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 1941, 4 april. Geraadpleegd via Delpher.

Roomskatholiek dagblad het huisgezin, 1911, 8 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1894, 29 oktober. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1918, 12 januari. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1927, 28 december. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1933, 4 december. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1935, 28 november. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1938, 12 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1941, 4 februari. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1953, 14 maart. Geraadpleegd via Delpher.

Twentsch dagblad Tubantia, 1951, 28 mei. Geraadpleegd via Delpher.

Websites

Bevaart, K. [video] *Landgoederen van Textiel. Karin over ontwerper Pieter Wattez*. Beschikbaar via: YouTube. Geraadpleegd op 9 maart 2022 via: <https://www.youtube.com/watch?v=YGm1HWjjoZk>

Enschede in ansichten. Z.d. *Vijver landgoed Teesink*. Geraadpleegd op 28 juli 2022 via: <https://www.enschedeinansichten.nl/collectie/boekelo/vijver-landgoed-teesink2426-detail>

Erfgoeddeal. *Project: Klimaatbestendige kastelen, buitenplaatsen en landgoederen*. Geraadpleegd op 15 februari 2022 via: <https://www.erfgoeddeal.nl/projecten/klimaatadaptatie/klimaatbestendige-kastelen-buitenplaatsen-en-landgoederen>

Genealogie Online, z.d. *Cato Ekker (1871-1967)*. Geraadpleegd op 18 mei 2022 via: <https://www.genealogieonline.nl/van-adiks->

tot-zuiderhoudt/I3139.php

Historische Kring Glanerbrug. Z.d. *Park Bultserve*. Geraadpleegd op 21 maart 2022 via: <https://historischekringglanerbrug.eu/het-bultserve/>

Holwerda, J. 2017. *De rotspartij van villapark 't Loo bij Blaricum*. Geraadpleegd op 28 juni 2022 via: <https://donderberggroep.nl/pf-43-de-rotspartij-van-villapark-t-loo-bij-blaricum>

Holwerda, J. 2018. *Ontwerp tuinhuis, door Piet Wattez*. Geraadpleegd op 18 juli 2022 via: <http://www.cascade1987.nl/ontwerp-tuinhuis-door-piet-wattez/>

Landgoederen in Overijssel. *Ligging landgoederen*. Geraadpleegd op 11 maart 2022 via: <https://www.landgoedereninoverijssel.nl/ligging-landgoederen.html>

Museum Landschaft Hessen. *Gewächshaus*. Geraadpleegd op 10 mei 2022 via: <https://museum-kassel.de/de/museen-schloesser-parks/unesco-welterbe-bergpark-wilhelmshoehe/gewaechshaus>

Provincie Overijssel. 2020, 6 november. *Wat we gaan doen bij Landgoederen Oldenzaal*. Geraadpleegd op 1 maart 2022 via: <https://www.overijssel.nl/onderwerpen/natuur-landschap/ontwikkelopgave/natura-2000-gebieden/landgoederen/we-gaan-landgoederen-oldenzaal/>

Provincie Overijssel, 2022, 4 mei. *Stikstof: gebiedsgerichte aanpak van Stikstof*. Geraadpleegd op 28 juli 2022 via: <https://www.overijssel.nl/onderwerpen/stikstof/stikstof-gebiedsgerichte-aanpak/>

Vries, W. de. 2013. *Stork, Coenraad Frederik (1865-1934)*. Huygens Instituut. Geraadpleegd op 22 april 2022 via: <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/storkcf>

Rijksmonumenten, z.d. *Cramershof in Delden*. Geraadpleegd op 28 juli 2022 via: <https://rijksmonumenten.nl/monument/507500/cramershof/delden/>

Twickel. Z.d. *Tuinen & Park. Spiegel des tijds*. Geraadpleegd op 23 juli 2022 via: <https://twickel.nl/home/landgoed-twickel/de-tuinen/tuin-en-park/>

Figuren

Tabel 1: “Gebruikte bronnen per hoofdstuk.” Bron: figuur auteur.

Tabel 2: “Chronologisch overzicht van de Twentse werken van Pieter Wattez.” Bron: figuur auteur.

Figuur 1: “Omgevallen bomen op voormalige landgoed Teesink.” Bron: foto auteur.

Figuur 2: “Een (incomplete) stamboom van de familie Wattez, gebaseerd op gegevens uit aktes en krantenartikelen die staan opgesomd in de verantwoording van de figuur. De kleuren hebben de volgende betekenis; lichtgroen zijn de boomkwekers, geel is zowel boomkweker als tuinontwerper, oranje is

tuinontwerper en grijs aangetrouwde familie.”

Bronnen:

- Collectie Overijssel, BS Overlijden, Stad Delden, Registers van overlijden 1953, Archiefnummer 123.1, inventarisnummer 18768, aktenummer 13.
- Gemeentearchief Hengelo, BS Geboorte, Hengelo, Register van geboorten 1871, aktenummer 159.
- <https://www.genealogieonline.nl/van-adiks-tot-zuiderhoudt/I3139.php>
- Noord-Hollands Archief, BS Overlijden, Naarden, Register van overlijden 1906, aktenummer 46.
- Noord-Hollands Archief, BS Huwelijk, Naarden, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1893, aktenummer 14.
- Noord-Hollands Archief, BS Huwelijk, Naarden, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1863, aktenummer 13.
- Noord-Hollands Archief te Haarlem, BS Overlijden, Overlijdensregister 1947, Bussum, aktenummer 281.
- Opregte Haarlemsche Courant, 1866, 24 mei. Geraadpleegd via Delpher.
- Algemeen Handelsblad, 1865, 18 augustus. Geraadpleegd via Delpher.
- Noord-Hollands Archief te Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Overlijdensregister 1865, aktenummer 36.
- Opregte Haarlemsche Courant, 1848, 25 november. Geraadpleegd via Delpher.
- Noord-Hollands Archief, Militieregisters, Militieregister 1883, archiefnummer 23, inventarisnummer 84, aktenummer 5.
- Noord-Hollands Archief te Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Overlijdensregister 1950, aktenummer 29.
- Noord-Hollands Archief, BS Huwelijk, Registers van huwelijken en echtscheidingen 1831, Naarden, aktenummer 4.
- Gelders Archief, BS Geboorte, Tiel, Geboorteregister 1831, archiefnummer 207, inventarisnummer 1404, aktenummer 84.
- Noord-Hollands Archief te Haarlem, BS Overlijden, Naarden, Overlijdensregister 1889, aktenummer 27.
- Utrechts Archief, Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1811-1902, Toegangsnummers 481, Inventarisnummer 800-04, Aktenummer 120
- Archief Eemland, Notariële akten, Toegangsnummer 0083, Inventarisnummer 16819

Figuur 3: “Kwekerscatalogus van David Wattez Junior uit 1865.”

Bron: Speciale Collectie, Wageningen Universiteit,

inventarisnummer 1013962476, *Serie kwekerscatalogi van D. & C. Watzte te Bussum*.

Figuur 4: “Overzicht van de belangrijkste Nederlandse tuinontwerpers tussen 1800-1950 en de gehanteerde tuinstijlen.” Bron: Storms-Smeets, 2005, p. 257.

Figuur 5: “Het conceptmodel schematisch weergegeven.” Bron: figuur auteur.

Figuur 6: “Schematische weergave van het onderzoekstraject.” Bron: figuur auteur.

Figuur 7: “De spreiding van historische landgoederen in Twente en het huidige grondbezit op een fysisch geografische kaart.”
Figuur auteur, met de volgende bronnen:

- Fysisch Geografisch Landschap. (GIS-laag) Bron: Wentink, S. Het Oversticht. 2021. Geraadpleegd via Geoportaal Provincie Overijssel.
- Natuurschoonwet landgoederen (GIS-laag). Bron: Staatsbosbeheer. Geraadpleegd via Landschap Overijssel.
- RCE landgoederen (GIS-laag). Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd via Landschap Overijssel.
- Inventarisatie van landgoederen in Overijssel. (GIS-laag) Albers, L. en Haartsen, A. 2011. Geraadpleegd via Geoportaal Overijssel.

- Basisregistratie Topografie (BRT). (GIS-laag) Bron: Kadaster. Geraadpleegd via PDOK.

Figuur 8: “Het Cramershof in Delden, waar Pieter woont vanaf 1921.” Bron: Wikimedia commons. Geraadpleegd via Rijksmonumenten, z.d. [website]

Figuur 9: “Het Witte Huis in Delden, waar Pieter woont vanaf 1931.” Bron: foto auteur.

Figuur 10: “Binnenplaats van de tuinafdeling van Wilhelmshöhe waar mogelijk de school is geweest.” Bron: foto auteur.

Figuur 11: “Kaart van Wilhelmshöhe gemaakt door Ernst Virchow in 1903.” Bron: Hoß, 2014, p. 10.

Figuur 12: “De grote cascade die onderdeel uitmaakt van de barokke waterwerken van park Wilhelmshöhe.” Bron: foto auteur.

Figuur 13: “De kas bij het slot Wilhelmshöhe met een mozaïekperk ervoor en rechts een Ginkgo Biloba boom.” Bron: foto auteur.

Figuur 14: “Pieters boeking op de SS Potsdam richting New York in 1904.” Bron: Stadsarchief Rotterdam, toegangsnummer 318-04, inventarisnummer 803, folionummer 49.

Figuur 15: “Pieter Watzte stelt zich verkiesbaar binnen de Bond voor Vrije Liberalen.” Bron: Nieuwe Apeldoornsche Courant, 5 juni 1917, p. 2.

Figuur 16: “Ontginningen op het Zwinderscheveld rond 1930.”
Bron: Drents Archief, toegangsnummer 0181, inventarisnummer 462.27.

Figuur 17: “Ouderwetse indeling van een ontginning volgens de commissie.” Bron: Het Oversticht, 1933, p. 29.

Figuur 18: “De nieuwe wijze van ontginnen.” Bron: Het Oversticht, 1933, p. 30.

Figuur 19: “Het boekje ‘Boom en struik in het Overijsselsch landschap.’” Bron: foto auteur.

Figuur 20: “Een ontwerp van de landschapscommissie uit het boekje, voor een nieuw ontginningsdorp in de Weitemanslanden.” Bron: Poortman et al, 1941, p. 31.

Figuur 21: “Een advertentie van het bureau van Wattez en Folker waarbij ze open staan voor verschillende typen opdrachten.”
Bron: Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 6 mei 1911, p. 4.

Figuur 22: “Betalingen aan Dirk Wattez voor de aanleg en het plantsoen in ‘mijn tuin achter het huis’ en op Het Wageler.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0093.

Figuur 23: “Pieters eerste tuinontwerp het Wakkengoor net over de grens richting Gronau,, hier aangegeven als ‘Van Delden’.”
Bron: Bonnekaart, Topografische Dienst, 1937. Geraadpleegd via Kenniscentrum Landschap.

Figuur 24: “Een ongedateerde reproductie van de parkaanleg op het Smalenbroek.” Bron: Huisarchief Landschap Overijssel, doos 142, dossiernummer 0588.

Figuur 25: “Het voormalige landhuis De Grundel in Hengelo op een bonnekaart rond 1918.” Bron: Bonnekaart, Topografische Dienst, 1918. Geraadpleegd via Kenniscentrum Landschap.

Figuur 26: “Inventarisatie van landgoed Zonnebeek door T.H. Koning in 1972.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0168.

Figuur 27: “Afbeelding van de formele tuin rond de het huis op landgoed Sprengenberg.” Bron: collectie Leo Schoolkate.

Figuur 28: “Tekeningen voor het grondwerk voor villapark Voormors in Delden.” Bron: Huisarchief Twickel, inventarisnummer 3645.

Figuur 29: “Ansichtkaart van park Bultserve.” Bron: Historische Kring Glanerbrug, z.d. [website]

Figuur 30: “Uitvergroting van de legenda bij figuur 31.” Bron: Gelders Archief, archiefblok 0943, inventarisnummer 395.

Figuur 31: “Ontwerptekening van Pieter voor het Park 1813 op de Lemelerberg.” Bron: Gelders Archief, archiefblok 0943, inventarisnummer 395.

Figuur 32: “Ontwerp uit 1929 voor Van Lochemsbleek.” Bron: Speciale Collectie, documentatiemap Enschede.

Figuur 33: “Ontwerp voor het Oosterveld uit 1938.” Bron: collectie huis Het Oosterveld, met dank aan Carine Lammers.

Figuur 34: "Ontwerp van Pieter Wattez uit 1935 voor zijn eigen tuin bij het Witte Huis." Bron: Huisarchief Twickel, inventarisnummer KT0175.

Figuur 35: "Druppelvormige vijver met eilandje en bomen op het voormalige landgoed Teesink." Bron: foto auteur.

Figuur 36: "De mammoetboom op het Smalenbroek." Bron: foto auteur.

Figuur 37: "De heggen, 'soldaatjes' van taxus en een bankje in Lodewijk XIV-stijl bij Huis te Maarn." Bron: foto auteur.

Figuur 38: "Zicht vanaf Huis te Maarn op de centrale as en de symmetrische indeling aan de voorzijde." Bron: foto auteur.

Figuur 39: "De rotspartij op het park van 't Loo." Bron: collectie Jan Holwerda. Geraadpleegd via Holwerda, 2017. [website]

Figuur 40: "Het ontwerp van het doolhof dat Pieter gebruikt." Bron: Dezallier d'Argenville, 1709, p. 96.

Figuur 41: "Plaatsing der sierbomen op terras Zonnebeek volgens Wattez, juni 1908". Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0168.

Figuur 42: "Ontwerp voor een tuinhuisje van Pieter Wattez." Bron: collectie Kasteel Rosendaal, Geldersch Landschap en Kasteelen. Geraadpleegd via: Holwerda, 2018. [website]

Figuur 43: "De spreiding van Pieters werken in Twente, weergegeven op een fysisch geografische kaart." Figuur auteur, met gebruik van de volgende bronnen:

- Fysisch Geografisch Landschap. (GIS-laag) Bron: Wentink, S. Het Oversticht. 2021. Geraadpleegd via Geoportaal Provincie Overijssel.
- Natuurschoonwet landgoederen (GIS-laag). Bron: Staatsbosbeheer. Geraadpleegd via Landschap Overijssel.
- RCE landgoederen (GIS-laag). Bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Geraadpleegd via Landschap Overijssel.
- Inventarisatie van landgoederen in Overijssel. (GIS-laag) Albers, L. en Haartsen, A. 2011. Geraadpleegd via Geoportaal Overijssel.
- Basisregistratie Topografie (BRT). (GIS-laag) Bron: Kadaster. Geraadpleegd via PDOK.
- Literatuur en andere bronnen die zijn opgesomd in Bijlage II.

Figuur 44: "De beplanting, paden, water en zichtlijnen op het ontwerp voor De Bleeck." Bron: tekeningen auteur.

Figuur 45: "Ontwerp van Dirk Wattez in 1889 voor Het Stokhorst." Bron: Het Nieuwe Instituut, archieftoegang BAZE, inventarisnummer 110334725.

Figuur 46: "Pieters ontwerp voor Teesink, bewerkt door auteur." Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0123.

Figuur 47: "Beplanting, wegen, water en bebouwing op het ontwerp voor de Voormors." Bron: tekeningen auteur.

Figuur 48: “Een ontwerp van Pieter Wattez voor een villapark op de Voormors in Delden, bewerkt met tegenlicht.” Bron: Huisarchief Twickel, inventarisnummer 3645.

Figuur 49: “De beplanting, paden, water en zichtlijnen op het ontwerp voor De Bleeck.” Bron: tekeningen auteur.

Figuur 50: “Pieters ontwerp-tekening voor landgoed De Bleeck.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0902.

Figuur 51: “Bepanting en paden op het ontwerp voor de Lemelerberg Zuid.” Bron: tekeningen auteur.

Figuur 52: “Reliëf, bouwsels en functies op het ontwerp voor de Lemelerberg Zuid.” Bron: tekening auteur.

Figuur 53: “Ontwerp van Pieter voor de zuidzijde van de Lemelerberg.” Bron: Huisarchief Landschap Overijssel, ongenummerd.

Figuur 54: “Bepanting en paden op het ontwerp voor Het Spik.” Bron: tekeningen auteur.

Figuur 55: “Ontwerp voor Het Spik uit 1937 dat gedeeltelijk is uitgevoerd.” Bron: Huisarchief Landschap Overijssel, doos 142, dossiernummer 0588.

Figuur 56: “Het eerste ontwerp in 1937 voor Het Spik.” Bron: Huisarchief Landschap Overijssel, doos 142, dossiernummer 0588.

Figuur 57: “Schematische weergave van de invloeden op de ontwerpen van Pieter Wattez.” Bron: figuur auteur.

Figuur 58: “Ligging van landgoed Teesink bij Boekelo, naast landgoed De Weele.” Bronnen: Staatsbosbeheer en Topografische Dienst, 1928-1947. Geraadpleegd via Vrije Universiteit Amsterdam.

Figuur 59: “Landgoed Teesink vóór (1891) en na (1929) de realisatie van Pieters tuinontwerp.” Bron: Topografische Dienst. Geraadpleegd via Kenniscentrum Landschap.

Figuur 60: “Hoogtekaart waarop mogelijke aanpassingen aan de afwatering van het terrein zichtbaar zijn. Witte stippellijnen geven nieuwbouwwijk Teesinkbos en overige bebouwing aan.” Bron: AHN2 maaiveld, Algemeen Hoogtebestand Nederland, bewerkt door auteur.

Figuur 61: “Inlaat van de vijver vanaf de Teesinkbeek.” Bron: foto auteur.

Figuur 62: “De voorde in de Teesinkbeek.” Bron: foto auteur.

Figuur 63: “Begroting van de kosten van de werkzaamheden.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0140.

Figuur 64: “Ansichtkaart van de vijver van Teesink in 1949.” Bron: Enschede in Ansichten, z.d. [website]

Figuur 65: “Het ontwerp voor Teesink half transparant over een luchtfoto uit 1934.” Figuur auteur met de bronnen:

- Luchtfoto 1934, blad 418-615. Topografische Dienst. Geraadpleegd via het Kadaster.
- Ontwerptekening uit: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0123.
- NSW landgoederen-laag (GIS-laag)

Figuur 66: “Landgoed de Bleeck vóór (1902) en na (1937) de realisatie van Pieters tuinontwerp.” Bron: Bonnekaarten, Topografische Dienst, bewerkt door auteur.

Figuur 67: “Ansichtkaart van huis De Bleeck.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0545.

Figuur 68: “De eenheidsprijzen voor het grondwerk, zoals vermeldt in het bestek.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0929.

Figuur 69: “Beeld van de Buurserbeek voor de normalisatie. Exacte locatie is niet bekend.” Bron: Het Oversticht, 1950, p.45.

Figuur 70: “De overstroming van De Bleeck in 1918.” Bron: huiscollectie De Bleeck, via Carine Lammers.

Figuur 71: “Fragment uit de brief van Pieter over de levering van beuken bij kweker Abbing.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0929.

Figuur 72: “Indeling aan bloemen met de bijbehorende soorten waarvoor offertes worden opgevraagd.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0929.

Figuur 73: “Een rond 1927 door KLM genomen luchtfoto van huis De Bleeck.” Bron: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0545.

Figuur 74: “Een voor deze scriptie genomen luchtfoto in 2022 waarop de herstelde tuin van De Bleeck is te zien.” Bron: foto genomen door Carine Lammers op 14 juli 2022.

Figuur 75: “Luchtfoto gemaakt rond 1927 vanuit een andere hoek.” Bron: collectie huis De Bleeck.

Figuur 76: “Luchtfoto uit 1934 met het ontwerp voor de Bleeck er overheen geprojecteerd.” Figuur auteur met de bronnen:

- Luchtfoto 1934, blad 437-648. Topografische Dienst. Geraadpleegd via het Kadaster.
- Ontwerptekening uit: Archief Twentse Textielfamilies, Enschede, inventarisnummer 0929.

Figuur 77: “Hoogtekaart waarop half transparant het overwerp van Teesink is geprojecteerd.” Figuur auteur met de bronnen:

- AHN2 maaiveld, Algemeen Hoogtebestand Nederland
- Ontwerptekening uit: Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0123.
- NSW landgoederen (GIS-laag)

Bijlagen

Als bijlagen zijn overzichten van de tot op heden bekende werken van Pieter Watzes en Dirk Watzes opgenomen, die omdat ze deels buiten Twente liggen niet allemaal deel uitmaken van dit onderzoek. Vaak gaat het om een ontwerp, maar soms valt niet met zekerheid te zeggen wat de werkzaamheden zijn geweest. Onder voorbehoud van een werk waarvan door voortschrijdend inzicht blijkt dat het onjuist staat vermeld.

Bijlage I. Lijst van bekende werken van Dirk Watzes

Naam	Jaar	Plaats	Opdrachtgever	Bronnen
Van Heekhuis	1864	Enschede	H.J. van Heek	Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0151.
Het Wageler	1865-69	Enschede	H.J. van Heek	Archief Twentse Textielfamilies, inventarisnummer 0151.
Kalheupink	1865-66	Oldenzaal	H.P. Gelderman	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; De Morgenpost, 26 september 1908.
De Cloese	1869	Lochem	J. Sickez	Zijlstra, 1991 (onjuist); Ter Braak et al, 2018.
Het Amelink	ca. 1870	Enschede	Blijdenstein	Oldenburger-Ebbers, 1985; Van Wyck, 1983.
Volkspark	1872	Enschede	Gemeente Enschede	Oldenburger-Ebbers, 1985; Stenvert et al, 2018.
Het Stroot	1874	Boekelo	G.J. van Heek, A.H. van Heek	Van Damme, 2013; Oldenburger-Ebbers, 1985; Stenvert et al., 1998; Blok, 1995.
Engelse Werk	1874	Zwolle	Gemeente Zwolle	Stenvert et al., 1998.
Rosendaal	1874	Rozendaal, GE	Onbekend	Oldenburger-Ebbers, 1989.
Blijdorp	1876	Rotterdam	Particulier initiatief	Oldenburger-Ebbers, 1989.
Nassaupark	1877	Bussum	J.H. Biegel	Albers & Guinee, 2021; Oldenburger-Ebbers & Backer & Blok, 1995.
Tichelwerk	1879	Hengelo	Familie Stork	Van Damme, 2013.
Het Spiegel	1879	Bussum	N.V. Bouwmaatschappij Nieuw-Bussum	Gemeente Bussum, 2007.

Huis Keppel	1880	Laag-Keppel	H.E.G. Baron van Pallandt van Keppel	Oldenburger-Ebbers, 1985; Olderburger, 1989; Oldenburger, 2010.
Abraham Ledeboerpark	1880	Enschede	Familie Ledeboer	Stenvert et al., 1998.
Arboretum	1880	Bussum	Ned. Maats. Voor Tuinbouw en Plantkunde, Afd. Gooiland	Wageningen Universiteit (SC), collectie Springer.
Planten- en vogeltuinen	1880	Arnhem	Duyvene de Wit en J.A. Kolff	Provinciale Overijsselsche en Zwolsche Courant, 27 december 1880.
Haer	1881	Oldenzaal	Familie Gelderman, later C.M.	Van Damme, 2013.
Groot Spriel	ca. 1882	Putten	Onbekend	De Klein en Wispelwey, 2014, p.54; Tijdschrift voor Tuinbouw, jrg 2, nr 8, aug 1911.
Villawijk de Zuid	1883	Noordwijk	Maatschappij Noordwijk tot exploitatie van Duingronden	Gemeente Noordwijk; Watez, 1941.
Het Wooldrik	1885-88	Enschede	H. ter Kuile-Cromhoff	Oldenburger-Ebbers, 1985; M. Van Damme 2013.
Het Stokhorst	1889	Enschede	E. Jannink Gzn.	Oldenburger-Ebbers, 1985; Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013; Blok, 1995; Dessing, 2012.
De Helmer	1890	Enschede	Ter Kuile, Nathan Menko	Van Damme, 2013.
De Kolk	1890	Enschede	A. Ledeboer-Van Heek, D.B.H. Jordaan	Van Damme, 2013.
De Welle	ca. 1890	Enschede	H. van Heek	Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.
Het Bouwhuis	1890	Enschede	J. Fr. Scholten	Oldenburger-Ebbers, 1985; Van Damme, 2013.

Den Kotten	ca. 1890	Enschede	Otmar ten Cate (burg. Enschede)	Oldenburger-Ebbers, 1985.
Het Schuttersveld	1890	Enschede	Gebr. Van Heek-Schuttersveld	Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.
IJzerhaar	1900	Lonneker	familie Blijdenstein	Van Damme, 2013; Nijenhuis, 2018.
Landhuis Koppelboer	Onbekend	De Lutte	Onbekend	Stenvert et al., 1998; Van de Wyck, 1983.

Bijlage II. Lijst van bekende werken van Pieter Watz

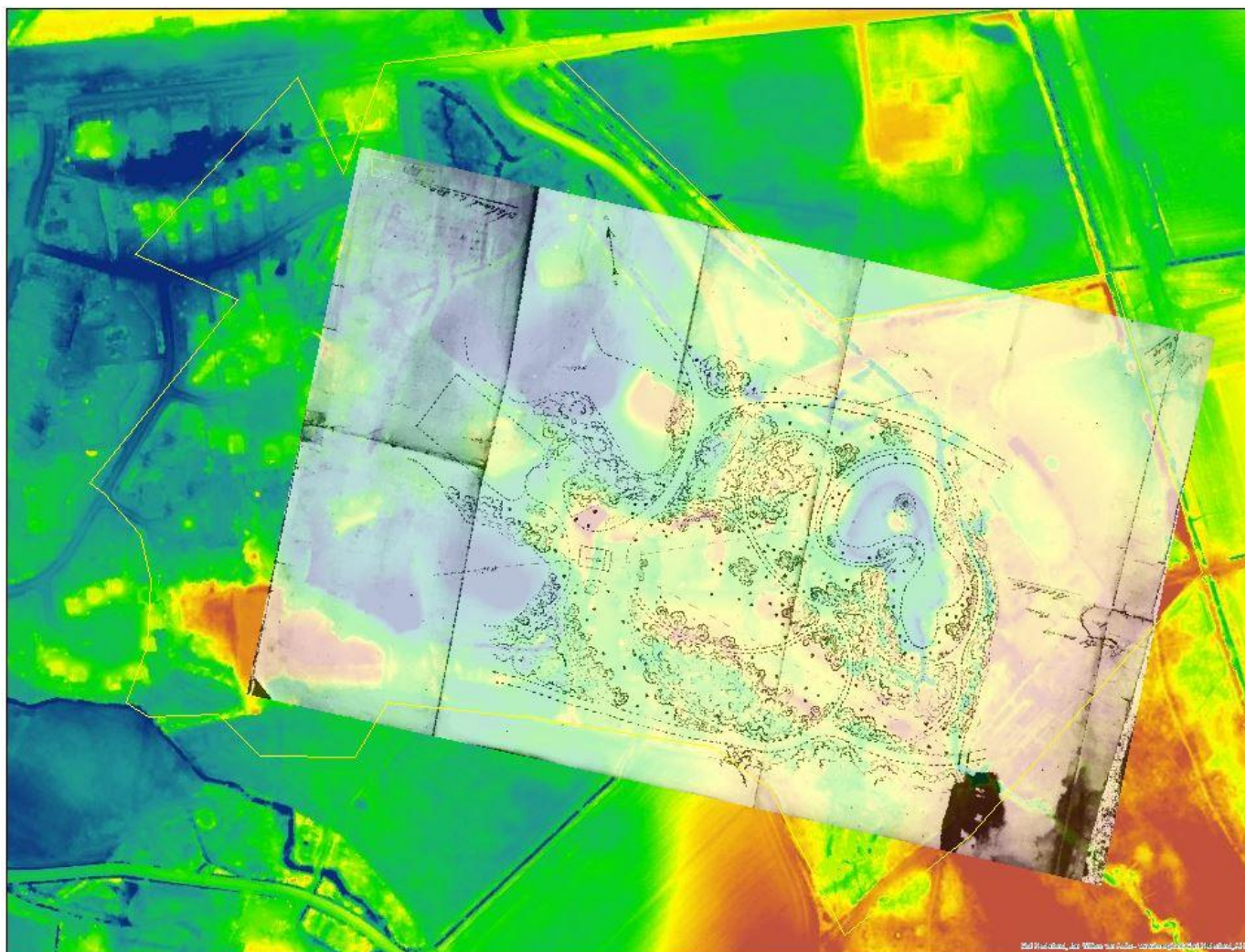
Naam	Jaar	Plaats	Opdrachtgever	Bronnen
Wakkengoor	1891	Gronau	G. Van Delden	Oldenburger-Ebbers, 1985; Interviews P. Watz in 1941 en 1951.
Wooldrik (Wooldrikspark)	1893	Enschede	Mr H. ter Kuile	Stenvert et al., 1998; Interviews P. Watz in 1941 en 1951.
Smalenbroek	1894	Enschede	Mr E. ter Kuile	Oldenburger-Ebbers, 1985, Zijlstra, 1991; Stenvert et al, 1998; Van Damme, 2013; Artikel Tubantia (SC).
De Grundel	ca. 1895	Hengelo	Ir C.F. Stork	Zijlstra, 1991; Van Damme 2013.
Teesink	1898	Boekelo	Henny van Heek	Het Oversticht 2018; Huisarchief Zonnebeek [archiefstukken].
Kalheupink	1900	Oldenzaal	Fam. Gelderman	Zijlstra, 1991; Stenvert et al.; Van Damme 2013.
Lonnekermeer	1901	Hengelo	Otto Stork	Van Damme, 2013.
Villapark Het Loo/ De Eng	1902	Bussum	Maats. tot exploitatie bouwterreinen Crailoo	Holwerda [website]; Oldenburger-Ebbers, 1985; 2 kopieën van ontwerptekeningen Wageningen Universiteit (SC).
Klieverik	1903	De Lutte	R. van Wulfften Palthe	De morgenpost, 26 september 1908.
De Belder	1905	Hengelo	Fam. Dijkers	B. Zijlstra, 1991.
De Tol	1909	Enschede	N.G. van Heek	B. Zijlstra, 1991; Van Damme, 2013;

Spijkerpolder	1906	Hilversum	E. Luden	B. Zijlstra, 1991; Wageningen Universiteit (SC), archiefstuk 29.054.06.
Zonnebeek	1906-1908	Boekelo	J.B van Heek	B. Zijlstra, 1991; Stenvert et al, 1998; Van Damme, 2013; Dessing, 2012.
Huis te Maarn	1907	Maarn	Mr W.B. Blijdenstein	B. Zijlstra, 1991.
Kasteel Staverden	1907-1908	Staverden	F.B. 's Jacob	B. Zijlstra, 1991.
De Wildernis	1910	Hengelo	Fam. Van Heek	B. Zijlstra, 1991; Van Damme, 2013; Albers, 2011.
Sprengenberg	1910	Haarle	A.W.W. van Wulfften Palthe	B. Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Blok, 1995; Maes & Tienstra, 2007.
De Weele	1911	Boekelo	H. Van Heek-Jannink	B. Zijlstra, 1991; Stenvert et al, 1998; Van Damme, 2013.
Tuindorp 't Lansink	1911	Hengelo	C.F. Stork.	Oldenburger-Ebbers, 1985; Stenvert et al., 1998; losse artikelen.
Villapark Voormors (anders uitgevoerd)	1911	Delden	Gemeente Delden	Archief Twickel [archiefstukken].
Hakenberg	1912	Oldenzaal	Fam. Lohman-Blijdestein	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.
De Haer	1912	Oldenzaal	Familie Gelderman, later C.M.	Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.
Aamsborgh	1913	Enschede	Familie Jannink-Ter Kuile(?)	Albers, 2011.
Hölterhof	1913	Glanerbrug	N.G. Jannink-ter Kuile	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998.
De Welle	1915	Enschede	B.W. en H.G. Blijdenstein	Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.
Den Kotten	1915	Enschede	Otmar ten Cate	Van Damme, 2013.
Welna	1916	Lonneker	B.W. ter Kuile	Van Damme, 2013.
De Ruitenberg	1916-1917	Doorn	Familie Wilmink	Zijlstra, 1991.
De Bleeck	1916-1924	Haaksbergen	J.G.H. Jordaan	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.

G.J. Van Heekpark	1918	Enschede	erven G.J. van Heek	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Blok, 1995.
Park 1813	1918	Lemele	Oranjebond van Orde	Blok & Dam & Brouwer, 2018; Oldenburger-Ebbers, 1989.
Ysselsteyn (dorp)	1920	Ysselsteyn	Nederlandse Heidemaatschappij	Wattez, 1941; De Telegraaf, 14 februari 1922.
Alg. Westerbegraafplaats	1921	Enschede	Gemeente Lonneker (opdr)	Stenvert et al., 1998; Tubantia, 12 januari 1918, p. 10.
Het Stroot	1925	Boekelo	G.J. van Heek, A.H. van Heek	Van Damme, 2013; Blok, 1995; Dessing, 2012.
Hooge Boekel	1925-26	Lonneker	H. Van Heek	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013; Blok, 1995; Dessing, 2012.
Huize Hoevelaken	1927	Hoevelaken	C.J.K. van Aalst	Oldenburger-Ebbers, 1985; Zijlstra, 1991.
Lemelerberg	1928	Lemele	Familie Ledeboer	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Gelders Archief [archiefstukken]
Van Lochemsbleek	1929	Enschede	familie van Heek	Van Damme, 2013; Blok, 1995.
Bultserve	1930	Glanerbrug	Gemeente Lonneker (opdr)	Oldenburger-Ebbers, 1989.
Zwindersche veld	1930	Coevorden	Het Oversticht	Oldenburger, 1985 p. 24; Wattez, 1941; Geheugen van Drenthe [website].
Loenermark	1933	Apeldoorn	Gemeente Apeldoorn	Blok, 2014.
Het Oosterveld	1935	Hengelo	L. Van Heek Jr.	Zijlstra, 1991; Stenvert et al., 1998; Van Damme, 2013.
Het Witte Huis (niet uitgevoerd)	1935	Delden	Eigen tuin	Huisarchief Twickel [archiefstukken].
Het Slingerbos	1935	Steenwijk	Gemeente Steenwijk	Opregte Steenwijker Courant, 16 mei 1936, p. 6.
Het Spik (twee varianten)	1937	Enschede	Fam. Ter Kuile	Huisarchief Landschap Overijssel [archiefstukken].
Landgoed de Utrecht	1940	Esbeek	Nederlandse Heidemaatschappij	Oldenburger-Ebbers, 1989.
De Heide	onbekend	Enschede	Fam. Ter Kuile	Zijlstra, 1991.

Baasdam	onbekend	Tubbergen	Fam. Ter Kuile	Blok & Brouwer, 2018; Hooge Venterink [website].
Abraham Ledeboerpark	onbekend	Enschede	Familie Ledeboer	Van Damme, 2013.
Dronmenerveld	Onbekend	Gron/Drenthe	Nederlandse Heidemaatschappij	Oldenburger, 1985; Wattez, 1941.
Begraafplaats/ park	Onbekend	Stadskanaal	Onbekend	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Beeknormalisaties	Onbekend	Drenthe	Het Oversticht	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Lindenheuvel	Onbekend	Amersfoort	E. van Wrangel auf Lindenberg	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Zevenende	Onbekend	Laren	H.M. van Loon	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Deel badplaats	Onbekend	Noordwijk aan Zee	E. De Groot, Maatschappij de Toekomst	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Klein-Rosendael	Onbekend	Velp	Baron Charles van Pallandt	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Park De Hoogstraat	Onbekend	Amsterdam	De heer Smids van Gelder senior	P.H. Wattez, 1941 (brief).
t Deelerwoud, Varena	Onbekend	Arnhem	Baron van Heeckeren van Sonsbeek	P.H. Wattez, 1941 (brief).
Uitbreidingsplan	Onbekend	Hengelo	Gemeente Hengelo	Oldenburger-Ebbers, 1985 (aantekeningen SC); Krantenartikelen Tubantia.
Uitbreidingsplan	onbekend	Blaricum	Gemeente Blaricum	Oldenburger-Ebbers, 1985 (aantekeningen SC).
Drie dorpsontwerpen	onbekend	De Peel	Heidemaatschappij	P.H. Wattez, 1941 (brief).

Bijlage III. Hoogtekaart Teesink

Figuur 77: Hoogtekaart waarop half transparant het overwerp van Teesink is geprojecteerd. (figuur auteur)